

KLASİK TÜRK ŞİİRİNİN DEJENERE TİPLERİNDEN VÂİZ

Doç. Dr. Necip Fazıl DURU
Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
nfduru@gmail.com

Öz

Klasik Türk şiirinin yakın bir döneme kadar göz ardı edilen mühim bir yönü cemiyet meselelerine olan duyarlılığıdır. Sanıldığı gibi aksine, Osmanlı şairleri hangi hususta olursa olsun yanlış olduğunu düşündükleri ve ahlâkî bulmadıkları davranışları pervasızca tenkit edebilmişlerdir. Peygamber vazifesi kabul edilen fakat suiistimale de açık olan vaizlik, İslam toplumlarında tarihin her döneminde bu işle iştigal eden şahısların bir kısmı tarafından şahsî menfaatleri için kullanılmıştır. Vaiz, bu ve başka sebeplerle Klasik Türk şiirinde sûfî, hâce, zahitle birlikte olumsuz tipler arasında anılmıştır. Çalışmamızda divanlarda yer alan azımsanmayacak sayıdaki vaiz redifli gazellerden hareketle, vaizlerin olumsuz algı oluşturmalarının sebepleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk şiiri, vaiz, eleştiri, gazel, riya.

THE PREACHER AS A DEGENERATED TYPE IN CLASSICAL TURKISH POETRY

Abstract

One ignored and important aspect of the classical Turkish poetry until recently is its sensitiveness to the social matters. As opposed to common belief, the Ottoman poets could fearlessly criticise what they thought to be wrong and and immoral behaviour as to whatever the matters are. The ministry (preaching) which was regarded as the mission of the prophecy and yet, which was open to misuse, was abused by some of the preachers in the Islamic societies and every period of the history. The preacher, with this reason and some others, is remembered negatively among the sûfî, hâce and zahit. Taking into account the considerable number of gazelles ending with the word preacher (vaiz) in the collected books, this study investigates the reasons of why the preachers cause a negative perception.

Keywords: Classical Turkish poetry, preacher, critique, gazelle, hypocrisy.

‘İşk olmasa âdemde hemân mürde gibidür
Var kendü ölün ağla beni ağlama vâ’iz
Hamdullah Hamdî

GİRİŞ

Dinî, tasavvufî ve ahlâkî eserlerin bir kısmında, dinî hizmetlerde bulunan kimselerle alakalı bölümler oluşturulmuş; müellifler bu bölümlerde ideal din adamının nasıl olması gerektiğini tespit etmişler, aynı zamanda görevini layıkıyla yapmayan kişileri de kıyasıya eleştirmişlerdir. Bu türden eserlere, Mercimek Ahmet tarafından Türkçe’ye tercüme edilen Keykavus’un *Kabusname*’si örnek gösterilebilir. Eserin *İlim talep etmek ve fakihlik ve müderrislik ve kadılık ahvalin beyan eder* başlıklı 31. babında, fakihler, müderrisler ve kadılara öğütler verilir; onlara mesleklerinde nasıl başarılı olacakları anlatılır (Keykavus 1944: 238-254). Aynı bahis, *Kabusname*’yi manzum şekilde tercüme eden Bedr-i Dilşad’ın Murad-nâme’sinde, *İlimlerin Taksimi, Müderrislik, Fakihlik, Vaizlik ve Kadılık* başlığı ile yer alır (Ceyhan 1997: 133-139). Ayrıca Gelibolulu Mustafa Âli, Mevâidü’n-Nefâis Fî-Kavâidi’l-Mecâlis adlı eserinin 31. bölümünde, *Der Ahval-i Kuzât ve Müderrisîn ve Mevâlî ve Sâhiri* başlığıyla kadı ve müderrislerden; 106. bölümde ise, *Der Ahvâl-i nâsihîn-i vâ’izler* başlığı altında vaizlerden bahsetmiştir (Şeker 1997: 312-317; 399-400). Âlî, bahsi geçen bölümde döneminin mesleğini istismar eden vaizlerini tenkit etmiştir.

Dinî konularda toplulukları bilgilendirerek manen gelişmelerini sağlamakla görevli vaizler (*kussâs, nâsih, müzekkir*) hakkında İbnü’l-Cevzî (doğ. 1185-öl. 1258)’nin değerlendirmeleri dikkat çekicidir:

“Kussâs, süslü bir tahta kendilerini sadesinden daha heybetli göstereceği için va’z edecekleri minberi gösterişli renkli kumaşlarla örter, bazen onu bir kabir havasına sokarlar. Vaz ederken yapmacık hareketler yapar, huşu ve hudu’ içinde görünürler. Yerine göre göstermelik olarak titrer; yerine göre ağlarlar. İçlerinde bazen vecde gelmiş görünmek için elbiselerini yırtan, başını yumruklayan, kendini minberden aşağı atanlar vardır... İçlerinden kimi, zâhid görünmek için yüzünü yağ ve safranla sarartır... Kimi de cömertlik gösterisi yapmak üzere hırkasını cemaat üzerine atar. Kimi vardır, kadınların kendilerine meyletmelerini sağlamak amacıyla gösterişli elbiseler giyer, nazik ve kibar hareketler yapar... Kadınları meclisine çekmek için hissi konuşanları, kibar ve nazik görünenleri, anlattıklarını remiz ve işaretlerle anlatanları da vardır (Uğur 1986: 317-18).

Abdurrahman Câmî (doğ. 1414-öl. 1492) de mesleğini çıkarlarına alet eden vaizleri (müzekkirler) benzer şekilde şöyle tavsif eder:

“Müzekkirler... bir nice bî-ma’nâ masnû’ u müseccâ’ kelimât ezberlemiştir ki ‘ilm-i dâinden anda bir eser yokdur. Ve zebânların

anunla cârî kılmışlardır. Ve kabûl-i halk ve cem'-i mâl u câh-ı dünyevî garazıyla 'âlemde geşt iderler. Ve minberler ve kürsî üzerinde mülûk u ümerâ vü sudûr u ekâbirün ve ashâb-ı menâsıbın medhin kılurlar. Ve makâm-ı resûlde (sav) dürûğ u bid'ati ve riyâ vü şöhreti revâ görürler. Ve gedâlıklar eylerler. Ve gâh hikemle dervîşlerden mâl alurlar ve gâh halka hoş gelür sözler söylerler ve gâh halkı bid'at ve dalâlete nisbet kılurlar ve gâh olur ki dünyâyı bunların hâtırına serdi dirler tâ kim anlar terk idüp bunlar ahz ideler. Ve gâh 'ikâb u 'itâb emrinde mübâlağa gösterirler tâ kim halâyıkı me'yûs eyleyüp hayret u dalâlete düşürürler. Ve gâh ruhsat u ibâhat dâiresin şöyle tevsi' kılurlar kim halâyıkı 'azâbullâhdan emîn eylerler. Hadîs-i masnû' ve mat'ûn nakl idüp fitneler ve ta'assublar gösterirler; haddesenâ falân ibni falân ve ahberenâ falân bin falân deyüp ahâdis-i sahiha olmak lâfın ururlar. Müselmânları ta'assub ve nisbet üzerine iğrâ ve iğvâ kılurlar. Bunlar 'âlim-i zebân ve câhil-i dil olan 'ulemâ kabilindendir. Ve dûzahın âteşin alevlendiren bunlardır." (Abdurrahman bin Ahmed el-Câmî 1289: 48).

İbnü'l-Cevzî ve Abdurrahman Câmî örneklerinde görüldüğü üzere, vaizler hakkındaki değerlendirmeler ekseriyetle olumsuzdur. Görevini suiistimal eden vaizler; riyakâr, sahtekâr, samimiyetsiz, ahlâki zaafırlar muttasıf, şöhret düşkünü, mülk edinme tutkunu kişiler olarak vasıflandırılır.

Klasik Türk şiirinde de sûfî, müddeî, âbid, rakîb ve hâcenin yanında vaiz de olumsuz tipler arasında yerini alır. Bu tiplerden sûfî, zahit ve rint hakkında bugüne kadar kapsamlı iki mühim çalışma Ahmet Atilla Şentürk tarafından yapılmıştır¹. Yazar *Klasik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Rakîb'e Dair* (1995) adlı çalışmasında Arap ve İran edebiyatlarındaki rakîb kavramından söz açar; ardından rakîbin gerçek hayattaki simalarına yer verir ve rakîp tipinin genel özellikleri ile rakîbin benzetildiği unsurları detaylı bir şekilde sıralar.

Sûfî yahut Zâhid Hakkında (1996) adlı çalışmasında ise, rintlik ve âriflik vasıflarını taşıyan âşık tipinin sözcüsü durumundaki şairin bakış açısıyla, zahit ve sûfinin karakteristik özelliklerini, aynı karakter çizgisini taşıdığı düşünülen şeyh, vaiz, imam, nâsıhı birlikte değerlendirir ve örnek beyitlerle ortaya koyar.

Vaizin bütün vasıflarının diğer olumsuz tipler ile aynı olduğunu düşünmek ne kadar doğrudur? Vaizlerin şairler tarafından acımasızca eleştirilmelerinin sebepleri neler olabilir? sorularına cevap bulmak bu çalışmanın amacıdır. Bütün mesneviler, mecmualar, divanlar tamamıyla taranmak suretiyle bu sorulara ikna edici cevaplar bulabilmek mümkündür; lakin böyle bir çalışmanın makale sınırlarını aşacağı muhakkaktır. Bu sebeple yalnızca divanlardan yola çıkılarak redifi vaiz olan gazeller incelenmiş, mezkûr sorulara bu vadede cevaplar aranmıştır.

¹ Olumsuz tiplerle doğrudan veya dolayısıyla alakalı belli başlı şu çalışmaları anmak gerekir: Levend 1984: 558-562; Çavuşoğlu 1981: 55-61; Kortantamer 1993: 89-150.

Bu çalışmada, elli şairin divanında tespit edilen altmış civarındaki *vaiz* redifli gazelden hareketle, *vaizin kisvesi (giysi, başlık) ve gereçleri; vaizin benzetildiği unsurlar; vaizin yetersizlikleri, vaizin zaafı, vaizin ele aldığı başlıca konular; beden dili, hitabette üslûbu; şair/âşık dilinden vaize nasihatler* ana başlıkları çerçevesinde şairlerin nazarından bir *vaiz* portresi ortaya koymaya çalışılacaktır.

1. VAİZİN KİSVESİ (GİYSİ, BAŞLIK) VE GEREÇLERİ

1.1. Ferace (câme, hırka, ridâ):

Arapça aslı ferrâce olmasına rağmen ferâce biçiminde kullanılagelen kelime, âlimlerin giydiği, çuhadan imal edilmiş, daha ziyade koyu renkli, kol kısımları bol, bir tür üst giysisinin adıdır (Koçu 1967: 107-108; Pakalın 1993: 601-602). Üst giysisi olarak ferâcenin yanı sıra câme, ridâ ve hırka da *vaiz* kisvesi olarak şiirde yer alır. Câme, sırta giyilen elbise manasıyla; ridâ ve hırka da ferâce gibi geniş yenli, boyun kısmı yakasız bir üst giysisi adı olarak karşımıza çıkar (Pakalın 1993: 804).

Riya şeytanı olarak anılan *vaiz*, hususî kisvesini halkta istediği algıyı oluşturabilmek amacıyla kullanır. Kuşun kanadına teşbih edilen geniş ridâsıyla uçmayı umar:

Cihânı aldadır zâhir kıyâfetle sakın Fâzıl

Savuş dergâh-ı Monlâya riyâ şeytânıdır vâ'iz (Fâzıl, G. 160/5)²

Bu riyâ ile kuşun uçmak umar ya'nî kim

İtdi iy hûr ridâsın nazar it per vâ'iz (Enverî, G. 132-3)

Halkın nazarında kisvesiyle farklı bir yer elde etmeyi amaçlayan *vaiz* topluma hoş ve güzel görünmek için bu kisveye bürünür. Sırtındaki yeşil feracesiyle verdiği görüntü samimiyetten uzaktır:

Başda dil-dâdesi boynunda ridâsı der-kâr

Virür ol sûret ile kendüye zîver vâ'iz (Tırsî, G. 104-4)

Yeşil ferâcesin giymiş başını bir yana eğmiş

Kitâbın önüne koymuş bakar her semtine vâ'iz (M. Rûmî, G. 117-2)

Cehennem ehlinin elbiselerini tasvir eden *vaize*, anlattığı bu elbise yakıştırılır. Cehennemliklerin libasının ürpertici şeklini anlatarak halkı korkutan

² Şahit beyitlerle alakalı numaralandırmalarda ilk rakam, manzume; son rakam ise beytin manzumedeki sıra numarasını gösterir. Matbu divanlardan yapılan alıntılarda yalnızca sayfa numarası verilmiştir.

vaiz, heva ve hevesine yenik düşüp, vazgeçemediği kitabı ve hırkasını bir kadeh karşılığında meyhaneciye rehin bırakabilmektedir³:

*Libâs-ı dûzahı söyler ne gûna olduğın halka
Meğer var ise şimdi eskimiştir câme-i vâ'iz (Salacioğlu, G. 41-2)*

*Kitâb u hırkasın pîr-i mugâna rehn edip müflis
Ayakdan cür'a-nûş eyler gezer ol der-be-der vâ'iz (Hafîd, G. 140-4)*

1.2. Destâr (imâme) ve Taylasan:

Destar veya imame başa giyilen takke, kavuk, fes, arakiyye ve benzeri şeyler üzerine sarılan sarık manasına gelir (Koçu 1967: 87; Pakalın 1993: 432-32). Sarığın ucundan sarkıtılan parçasına da taylasan adı verilir (Pakalın 1993: 426).

Giysilerini riya aracı olarak kullanmasıyla kınanan vaiz, başındaki sarığıyla da aynı kaygıyı taşıdığı için hoş görülmez. Ridâ gibi taylasanı da, onun riyasını artırmaktan başka bir amaca hizmet etmez:

*'Asâ vü taylasân ile ridâsın eyleyüp muhkem
Riyâ vü süm'asın ifrât ile teksîr ider vâ'iz (Rizâ, 3)*

Başkalarının dedikodusunu yaparken dilini zapt edemeyen vaizin, marifetmiş gibi, sarğından taylasan sarkıtması alıkça, akılsızca bir davranış olarak görülür. Rüzgârlı bir havada taylasanı uçuşan vaizin sarğı bu hâliyle saba rüzgârına benzetilir. Sâkıb, sırf gösteriş merakıyla onun sarğını çoşkuyla göğge atmaktan çekinmeyeceğini düşünür:

*İdemez tayy-ı lisân gıybet için ey Memdûh
Taylasân ile girer mescide serssem vâ'iz (Memdûh, 154)*

*İnsâf ana kim eyler tahammül
Bâd-ı sabâdur destâr-ı vâ'iz (Birri, G. 201-3)*

*Atardı âsumâna şevk ile destârını evvel
Geleydi âhir-i 'ömründe 'akla hod-nümâ vâ'iz (Sâkıb, G. 98-11)*

Rahmî, Divan şiirinin iki olumsuz tipi rakip ve vaizi birlikte andığı beytinde, birine oyun oynamak, birini aldatmak manasındaki *külâh eylemek* deyimini vaiz için kullanır. Hilekârlıkta o, rakibe üstün gelmektedir:

³ Hırkayı meyhaneciye rehin bırakmakla alakalı olarak bk. Aksoyak 2016: 17-34.

Başdan savup aldı başına sardı 'imâme

Bilmem ki rakîbe ne külâh eyledi vâ'iz (Rahmî, G. 86-3)

1.3. Tespih, Asâ:

Vaizin hususî kisvesine ek olarak şiirde bahsi geçen aksesuarları tespih ve asâdır.

Vaizlerin tespihle beraber, sünnete uymak maksadıyla taşıdıkları asâ da, insanlara kendini beğendirme, onların takdirini kazanma (riya) amaçlı gereçler olarak anılır:

Elde tesbîh u dilde fikr-i muhâl

İtdüğün iş riyâdur ey vâ'iz (Rûhî, G. 264-65)

'Asâ vü taylasân ile ridâsın eyleyüp muhkem

Riyâ vü süm'asın ifrât ile teksîr ider vâ'iz (Rizâ, 3)

1.4. Kürsü:

Kürsü, cami ve medreselerde vaiz yahut ders vereceklerin oturmasına mahsus, üstüne birkaç basamaklı bir merdivenle çıkılan, eğreti veya yerli sedir şeklinde tanımlanır. Bunların, üstü oymalarla süslü ağaçtan taht gibi yapılmış olan yerlerine bir minder konulur ve önlerinde kitap koymaya mahsus bir rahleleri vardır (Arseven 1983: 1200).

Özellikle cuma günleri bu kürsüye çıkarak cami cemaatini, “bildiğince” bilgilendirmeyi amaç edinen vaizin kürsüden vazgeçemeyişi, her hafta aksatmadan kürsüye çıkışı, kürsüye demir atması (*lenger bırakmak*) şeklinde yorumlanır. Vaizin kürsü tutkunluğu o derecededir ki o, bir hafta kürsüden uzak kalacak olsa öleceğini düşünür. Bâkî, onun cuma ile sınırlı kalmak kaydıyla kürsüye çıkmasını dert etmemekte, fakat bayram vaazına çıkmasını istememektedir. Bu nedenle şair, vaizin lutf edip bayrama kadar bu âlemden göçmesini diler:

Bırağur heftede bir kürsüye lenger vâ'iz

Her zamân zâhid-i har şevk ile dinler vâ'iz (Tırsî, G. 104-1)

Çıkar gûyâ ki cânı çıkmasa kürsüye bir hafta

Niçün tâ böyle âyâ kendin eyler kem-bahâ vâ'iz (Sâkıb, G. 98-10)

Vâ'iz çıkarsa kürsüye her cum'a gam değül

Ammâ bolay ki lutf ide bayrama çıkmaya (Bâkî, G. 474-3)

Vaiz, kendince kerametler izhar ederek, cennete kanat açmıştır. Bu hâlde, oturduğu kürsünün kuş yuvasına benzetilmesi uygun olur. Vaizin kürsüye gurur ile

çıkışını hoş karşılamayan Nehcî, onun cennete uçmasını değil, bulunduğu yerden caminin orta yerine o coşkuyla atlamasını ister; cemaat ancak bu şekilde onun tekdirinden kurtulabilecektir:

*Kerâmetle behište uçmağa bâl u per açmışdur
Mahaldur kürsî-i tâ'ati kılsa âşiyân vâ'iz (Sâlik, G. 166-4)*

*Gurûr ile çıkar ko kürsiden atlasun ortaya
Tutulsa bârî böyle halkı âzâr itmese vâ'iz (Nehcî, G. 166-2)*

İnsanları irşat ve hakikatlerden haberdar etmek için değil, onları korkutmak; âşıklara bühtan etmek maksadıyla çıkılan vaaz kürsüsü, bu ve benzer sebeplerle şairlerin nazarında makbul bir yer olarak anılmaz:

*Salacioğlu gel seyr eyle gör kürsîde ahvâlî
'Alâmet verdi mahşerden bugün 'allâme-i vâ'iz (Salacioğlu, G. 41-5)*

*Kürsî-i ta'na çıkmış dün nâ-tamâm vâ'iz
'Uşşâka taşlar atmış bî-dîn ü hâm vâ'iz (Gulâmî, 53)*

Oysaki vaiz, ağzından çıkan sözün ne manaya geldiğini bilmiş olsa, sözü ayarında söylese, kürsüsü kötülükler yeri olmayacaktır:

*Mesâvî-gâh itmezdi hemîşe sadr-ı tezkîri
Dehânından çıkan harfe olaydı âşinâ vâ'iz (Sâkıb, G. 98-9)*

2. VAİZİN BENZETİLDİĞİ UNSURLAR, VAİZE YAPILAN YAKIŞTIRMALAR

2.1. Peygamber vârisi:

İnsanlara Hak dinini tebliğ eden kişiler olmaları hasebiyle peygamberler, vaizlerin kılavuzudur; bu sebeple vaiz, peygamber vârisidir. O, şayet tarikat mensuplarının davranışlarına riayet etse, peygamberlerin görevini devam ettirmeye layık kişidir:

*Velî rûtbe-i 'ilm-i vâ'ize doğrusı söz olmaz
'Alemdir mâye-i Hak vâris-i peygamberî vâ'iz (Cezbî, G. 28-5)*

*Hakikatde odur kâ'im-makâm-ı enbiyâ Zihnî
Mürâ'ât etse ef'âl-i turuk üzre eger vâ'iz (Zihnî, G. 178-6)*

2.2. Pîşvâ (kervancı başı), Rehnümâ (kılavuz):

Şeriatta insanlara rehber, halkı hakikate davetçi vaiz, davete icabet etmeyen suçluların, günahkârların yularını elinde tutan ve onları cehenneme çekip götüren bir öncüye benzetilir; bu durumda günah sahipleri istiare tarikiyle hayvana benzetilmiş olur:

*İder va'z u nasîhat halka eyler da'vet-i 'uzmâ
Şerî'at râhına çünkim gelüpdür reh-nümâ vâ'iz (Cezbî, G. 28-3)*

*Çeküp gitdün mehâr-ı mücrimi tâ dûzaha bir baş
Olinca hep senün gibi gerekdür pîşvâ vâ'iz (Sâkıb, G. 98-3)*

2.3. Ferrâş (hizmetçi), Nakkaş:

Vaiz, şeriat hanesini çekip çeviren, düzenleyen bir ferraş veya zahitlerin kalp sarayını süsleyen bir nakkaşa benzetilir:

*Şerî'at bârgâhınınun bilün ferrâşıdır vâ'iz
Sarây-ı kalb-i zühhâdın şehâ nakkâşıdır vâ'iz (Zâtî, 34)*

2.4. Kârûn:

Hâl ehlini, gönül sahiplerini sözüyle bîzar eden vaize, servetiyle yere batan Karun hatırlatılır. Gücünü abartan, malının esiri olan Karun ile onun arasında benzerlik ilişkisi kurulur:

*Bizi zemmetmesin aslâ ğinâmız beyt-i Mevlâda
Harâbat ehline düşmân o Kârûn-veş batar vâ'iz (Hüznî, G. 86-5)*

2.5. Derbân-ı cehennem, Mâlik-i nîrân, Cehennem, Şeytan:

Vaiz vaazlarında halkı cehennem azabıyla korkuttuğu, dinleyenlerini cehenneme doldurduğu için, cehennem kapıcısına ve zebanilerin baş sorumlusu Malik'e⁴ benzetilir:

*İder cennet ile tebşîr dahi dûzah ile tahvîf
Sanasın Mâlik-i nîrân yâ Rıdvân kendidür vâ'iz (Sıdkî, G. 119-4)*

*Derbânlığını bâb-ı cahîmin yeter etdin
Mü'minlere teklîf-i cefâ eyleme vâ'iz (Hikmetî-İsmail-, G. 313-4)*

⁴ Malik ismi Kur'an'da Zuhruf sûresinin 77. ayetinde geçer: “ Ey Mâlik, Rabbin bizim işimizi bitirsin, diye seslenirler. Mâlik onlara, “Siz cehennemde kalacaksınız, der.” (Karaman-Karagöz vd. 2006: 407).

Verdî, vaize cehennem ateşinin yakıcısı vasfını uygun görür. O, öfke ve hışımla konuşmasıyla, ağzından ateşler saçan yedi cehennem azabına benzetilir; öyle ki bu ateş şeytânı bile yakacak güçtedir:

*Cahîmin nârını ol er nefesiyle yakar durmaz
Hudâ saklaya ihvânı diyü diller döker vâ'iz (Verdî, G. 68-2)*

*Çıkar ağzından âteşler yakar şeytân-ı mel'ûnı
Sanasın yidi tamunun azâbı kendidür vâ'iz (Niyâzî, G. 85-3)*

Şeytânın nasihatlerine kulak verenler yüzünü Hak'tan halka çevirirler, haliyle vaiz gibi şeytana kul olurlar, diyen Giryân, farklı anlamlandırmaya müsait söz dizimiyle vaizi şeytana da benzetir:

*Unutmuş Hâliki pendin tutanlar yüz tutar halka
Olar da sen gibi şeytana cândan kuldı ey vâ'iz (Giryân, G. 89-4)*

2.6. Şeriat kapısının bekçisi:

Şeriatın zahirinin koruyucusu vaiz, söylemleriyle şeriat ülkesinin kapıcısı izlenimi vermesine rağmen, o ancak hakikati (*ilm-i tasavvuf*) inkâr eden akılsızların sultanı olabilir:

*Nümâyîşde şerî'at bâbının derbânıdır vâ'iz
Hakikat münkiri eblehlerin sultânıdır vâ'iz (Fâzîl, G. 160-1)*

2.7. Rıdvân'ın sırdaşı, Rıdvân:

Vaiz, gidip görmüşçesine teferruatıyla cennetten bahsetmesi veya cennete kimlerin girip kimlerin giremeyeceğine karar verme yetkisini şahsında görmesi sebebiyle, cennet kapısında bekçilik yapan, cennete girecek müminlere hizmet edecek meleklerin reisi olan Rıdvân'a (Karaman-Karagöz vd. 2006: 553) da benzetilir. Çünkü Rıdvân veya onun sırdaşı olmayan birinin cennetten bu kadar tafsilatla bahsedebilmesi imkânsızdır:

*Gehî evsâf-ı cennât-ı beyân eyler kemâliyle
Cinânda gûyâ Rıdvânun bile sırdaşıdır vâ'iz (Zâtî, 34)*

*İder cennet ile tebşîr dahi dûzah ile tahvîf
Sanasın Mâlik-i nîrân yâ Rıdvân kendidür vâ'iz (Sıdkî, G. 119-4)*

2.8. Karagöz:

Koyu renkli geniş elbisesi ve sürmeli gözleriyle vaiz, hayal oyunu kahramanlarından Karagöz'e benzetilir:

Kim görse o kıyâfetle mükahhâl çeşmin

Diye her vech ile Karagöze benzer vâ'iz (Tırsî, G. 104-3)

2.9. Behâyim (dört ayaklı hayvan), har (eşek):

Sevenin kendisini Sevgili'sinde yok etmesi; her şeyin Sevgili'den ibaret olması hâli aşk (Uludağ 1995: 59) ve o hâli içselleştirmiş âşıklar, zahir ehlinin sözcüsü vaizler tarafından kınanmaktan kurtulamazlar. Âşık/şair bu kınanmanın rövanşını onu, yiyip içmekten başka kaygısı olmayan dört ayaklı hayvana benzeterek alır (bk. Kur'an Maide/5; el-Hac/22, 28; Araf/179; Furkan/44). Hayvanlar cennete giremeyecekken, eşek vaiz cennete gireceğini boş yere ummaktadır:

Bu 'aşkı levm eden elbet mezâkın tatmayan nâ-merd

Behâyim-veş bu 'âlemde yiyip içip yatar vâ'iz (Hüznî, G. 86-7)

Haşr olup ferdâda hod girmez behâyim cennete

Vâ'iz-i har vasl umar Nev'î hamâkat bundadur (Nev'î, G. 210-7)

2.10. Bahr-i muhit (Okyanus):

Coşkulu hâli, muvazenesiz beden dili ile vaiz, Okyanus'a benzetilir:

İbâre torbasın açdı rivâyet nûrunu saçdı

Bahr-i muhit gibi çoşdu bu halkın üstüne vâ'iz (M. Rûmî, G. 117-5)

2.11. Tûtîyâ (sürme):

Sâkıb, vaize dilini muhafaza etmesini ve vahdet köşesinde oturmasını nasihat eder; böylelikle zamanın riyakârlarının gözüne sürme olacak kadar değer kazanabilecektir:

İdüp pâs-ı zebân ü gûşe-i vahdet-nişîn olsa

Olurdı çeşm-i sâlûs-ı zamâna tûtîyâ vâ'iz (Sâkıb, G. 98-12)

3. VAİZİN YETERSİZLİKLERİ

3.1. Mesleğinin gerektirdiği ilmî yeterliliğe sahip olmaması:

Vaize yöneltilen olumsuz eleştirilerin en mühimi cehaletidir. Onun *eliften bâyı* ayıramayacak derecede cahil olduğuna delil olarak, sevgilinin elif gibi boyunu görmezden gelip tubadan bahsetmesi gösterilir. Bu şairane bir sebeptir; doğrudan cahil demek yerine böyle bir sebeple cahilliğine vurgu yapılır. Bu denli bilgisiz birinin haddi olmayan meselelerde ahkâm kesmesi doğru bulunmaz. Zahir ilmi ile hâl ilmi arasındaki farkı bilmeyen vaizin bir de aşkın hikmetinden bahis açması, bu

konularda kendini ehil görmesi yakışık almaz⁵. Böyleleri bilmedikleri hususlarda sükût ederek cehaletlerini örtebilirler:

Elif kaddün koyup tûbâyı takrîr

İder bilmez elifden bâyı vâ'iz (Hikmetî, G. 142-4)

‘İlm-i zâhir ile hâl ‘ilmini fark itmezken

Hikmet-i ‘aşka bilür kendini mahrem vâ'iz (Hâmî, G. 160-2)

Kurî da'vâ ile mâhiyyeti i'lâm ider ancak

Sükût evlâdur andan cehlin izhâr itmese vâ'iz (Nehcî, G. 166-4)

İlmin esası, insanın önce kendisini bilmesidir. Vaiz, henüz nefsini bilmeden, âdem olduğunu (*her şeyin aşını bilen, mana âlemine aşına*) sanarak, ‘*alleme’l-esmâ*’ dan bahse kalkışır. Sûfîlerin Allah’a ulaşmada üçüncü mertebe kabul ettikleri hakikatin ne olduğunu bilme hususunda da vaiz cahildir. O, hakikat ile mecaz arasında köprü kurabilecek bilgi donanımına sahip değildir. Yanlıştan doğruyu ayıramayan vaiz, bilgiden nasibi olmayan halka, sanki kaderin sırrını veriyormuşçasına hitap eder. Efsanelerle halkı uyutan, dayanağı olmayan bilgilerle halkı yanıltan vaizin, sözünü ispatlaması ve Kur’an ayetleriyle doğrulaması, desteklemesi gerekir:

Bilmeden nefsini oldum sanur âdem vâ'iz

Nükte-i ‘alleme’l-esmâdan urur dem vâ'iz (Hâmî, G. 160-1)

Din direği lâyık mı kırık geçine yâra

Tahkîka mecâzı idemez kantara vâ'iz (Lebîb, G. 69-5)

Hakikat sırrını seyr idemez âyîne-i dilde

Hemân şirk-i hafnün vâkif u burhânıdur vâ'iz (Fâzıl, G. 160-3)

⁵ Ehil olmadığı konularda ahkâm keserek, yanlış yöntem takip ederek cemaatini bizar eden vaiz tipine örnek olması açısından Cenab Şahabeddin’in *Vâizler ve Mevâizeler* (1994: 80-81) yazısından yapacağımız alıntı dikkat çekicidir: “...Vâizlerimizin mevzû intihâbında isabetlerini de pek sık görmezsiniz: Çoğu minare gölgesinden mihrap yapmağa çalışıyor. Dün bir tanesi meşkûk ve mütezelzil ifadesiyle sıfat-ı zâtiyye ve subûtiyyeden bahsediyor, vücûd-ı vâcibi tarife çabalıyordu: Ooh, hocacığım, hâlik-i a’zam kalp ile hissolunur, tasvir ile anlaşılmaz; mevcut olup da mer’î olmadığı gibi...Onu Büchner anlayamadığı için inkâr ediyor, köylü kadın anlayamadığı için tasdik ediyor, Voltaire anlayamadığı için düşünüyor, derviş mutasavvıf anlayamadığı için ağlıyor ve meczup anlayamadığı için gülüyor!..”

Sahîhinden sakîmi farka reh-yâb olmayup söyler

'Avâm-ı nâsa gûyâ keşf eder râz-ı kader vâ'iz (Zihnî, G. 178-4)

Söylersen eger söyle burhân ile ey vâ'iz

Te'yîd eyle güftârın Kur'ânıla ey vâ'iz (Nigârî, G. 361-1)

3.2. Bildiklerini davranışlarına yansıtması:

İlimden yeterince hissesi olmayan vaiz, var olan ilmiyle de âmil değildir. Kendinin ibadeti olmadığını dert etmeksizin halkı tekdir eder. Allah'ın Kitabı'ndaki hükümler ile Hz. Peygamber'in sünnetini diriltmek ve muhkem kılmak için çaba gösterirken kendi amelinde ihmalkâr davrandığının farkında değildir:

Kitâbına bakar bir kez dönüp halka ider âzâr

'Amel yok kendide ancak hemen halka söger vâ'iz (Nuzûlî, 21)

'Amel bâbında ihmâl itse de tezkîr-i sa'y eyler

Kitâb u sünnetin ihyâsını ibrâm ider vâ'iz (Rızâ, G. 142-4)

İder emr-i Hudâyı halka ta'lîm kılmaz isti'mâl

'Amel itmez kırâ'at itdüğü 'ilme belâ vâ'iz (Cezbî, G. 28-4)

Oysa bildiklerini öncelikle kendi uygulasa, onun bir sözü dünyalar değerinde olur. Halka nasihat edip de, dediğine kendi uymayan kişi, bu âlemin en aldaticısıdır. Dedikleri ile yaptıklarını izah mümkün olmayan bu tip kişilerin dillerinin dibinden kesilmesi haklıdır. Nâbî, vaizin halka nasihat satmadığı takdirde kıymetinin bilineceği düşüncesindedir:

Okuyup bildüğü ile 'amel kılsa begüm şol kim

Anun her bir kelâmına bütün dünyâ değer vâ'iz (Nuzûlî, 21)

Nasîhat eyleyüp halka eger kendüsü tutmazsa

Bu halk-ı 'âlemün ey cân hemân kallâşidur vâ'iz (Zâtî, 34)

Çü gelmez kâle hâli gam mı ikrâr itmese vâ'iz

Dili dibden kesilse hem de inkâr itmese vâ'iz (Nehcî, G. 166-1)

Kelâmı lağv ider çün kâl-i bî-hâl olsa idrâki

Ne hâl ise hele fikr itse tekrâr itmese vâ'iz (Nehcî, G. 166-3)

Satmazsa eger halka vazîfeyle nasîhat

Nâbî o zamânlar bilinür kıymet-i vâ'iz (Nâbî, G. 369-7)

4. VAİZİN ZAAFLARI

4.1. Bir kadeh şarap için:

Vaiz, vaazlarında cemaati kesin biçimde haram kabul edilmiş müskirattan men etmesine rağmen, fırsat buldukça bu haramı işlemekten, menhiyata bulaşmaktan geri durmaz. Kürsüde ayetlerden deliller getirerek, öfke ile halkı içkiden uzak tutmaya çalışırken, cami dışında sefahat yolunun yolcusudur. Haram kabul edilen şarabı su gibi içmekte beis görmez. Bir kadeh şarap için meyhaneciye istekle neferlik edebilir:

Çıkup kürsüde gâle'llâh deyu halka nidâ eyler

Velî kendi harâmı su gibi tas tas içer vâ'iz (Emrâh, 26)

Çıkıp kürsüde hiddetle bize na'ra atar vâ'iz

İnip râh-ı sefâhetden nice şeyler yutar vâ'iz (Hüznî, G. 86-1)

Hafidâ gûşe-i meyhâne içre cür'a-nûş için

Olup pîr-i mugâna hâhiş ile bir nefer vâ'iz (Hafid, G. 140-7)

Vaiz meyhaneye bir kere girmeye görsün. Saki ile halvette, kadeh elinde, meyhaneye dışına çıkmayı düşünmez. Sakinin elinde gördüğü dolu kadehi bir nefeste bitirir. Rintlerle bir araya geldiğinde, camide söylediklerinin aksine, meyhaneye içilebileceğine cevaz verir. Sâbit, birbirlerinin kanını yalamak suretiyle kan kardeşi olmak manasında kullanılan *kan yalaşmak* deyimini vaiz ile kadeh için kullanır. Onun kadehle olan kardeşliği ve bağı vazgeçilemeyecek derecededir:

Pend eyler imiş halvet idüp sâkî-i bezme

Çekmiş ayağın çıkmaz imiş bir yere vâ'iz (Lebîb, G. 69-6)

Meded göstermesin destinde sâkî sâgarı memlû

Ne fâsıkdır nefes vermez çeker elbet döker vâ'iz (Hafid, G. 140-2)

Bahse girişip nukl-ı meyi pâke çıkardı

Rindân ile bir yerde ta'âm eyledi vâ'iz (Gâlib, G. 150-8)

Câm ile kan yalaşur 'akd-i uhuvvet eyler

Yine kürsüde olur düşmen-i sahbâ vâ'iz (Sâbit, G. 186-3)

Şarap içenler gibi, duhan (sigara) içenleri de tövbeye davet eden vaiz, kendi tiryakiliğini bir şekilde gizleme gereği duyar:

*Dem-â-dem tevbe-i şürb-i duhânı sevk idüp halka
Safâ-yı ibtilâsın remz ile ihâm ider vâ'iz (Rızâ, G. 142-2)*

Âsaf, şaraptan vazgeçemeyen vaize nasihat ederken orta yere kusmasını diye, dostane bir şekilde, hiç olmazsa halkı irşat ettiği günlerde çok içmemesini önerir:

*Meşihat günleri çok içme sakın bâde-i nâbî
Husûsâ nush iderken idesin ortada kay vâ'iz (Âsaf, G. 468-3)*

4.2. Dilberin kâkülü:

Vaizin şarap ve meyhane ile kurduğu gayr-ı ahlâkî ve gayr-ı dinî ilişkiyi nâmahrem kadınlarla da kurduğu görülür. Vaazlarında dine uygun olmayan hususlarda cemaati uyarmakla görevli vaizin, aksine bir kısım günahların işlenmesine ruhsat vermesini veya bu fiilleri kendisinin işlemesini şairler farklı biçimlerde zemmetmişlerdir. Erkeğin nikâhlısı olmayan bir hanımla yaklaşması, ona temas etmesi dinen haram kabul edilirken, o güzelin kâkülüne müptela olduğundan veya peri yüzlü dilberin dudağını öpme arzusuna düştüğünden beri güzel sevmenin helal olduğuna ruhsat verir. Şuh güzele bir bakışta âşık olan vaiz, iradesini tamamen ona teslim eder; ham hayallere düşerek günahattan uzak durma hassasiyetini yitirir:

*İdelden ârzû-yı bûs-ı la'lin ol perî rûyun
Güzel sevmekliği dersinde gösterdi helâl vâ'iz (Fâzıl, G. 160-3)*

*Hevâ-yı kâkül-i cânâneye düş olduğun bildüm
Bu güne söyleşinden var serinde bir eser vâ'iz (Hafîd, G. 140-6)*

*O şûha bir bakışda oldu böyle bî-mecâl vâ'iz
İdüp da'vâ-yı 'ışkı virdi şâha 'arz-ı hâl vâ'iz (Fâzıl, G. 160-1)*

*'Aceb sevdâ-yı hâma düşdi ol âfet için şimdi
Ferâmûş eyledi takvâyı 'ışka oldu dâl vâ'iz (Fâzıl, G. 160-4)*

Ahlâkî ve dinî nasihatlerin yapıldığı kürsü, bazen edebe mugayir veya yüz kızartıcı konuların anlatıldığı bir yer de olabilmektedir. Vaiz, dünyayı, zihniyetinin gereği kadına benzeterek olumsuzladığı bir anda; bayağı, sıradan konulara geçebilmektedir. Bilhassa kadınların camide dinleyici olarak bulunduğu günler cima bahsini anlatması yadırganır:

*Evvel zen-i dünyânın edip mekrini tezkîr
Sonra yayılıp sohbet-i âmm eyledi vâ'iz (Gâlib, G. 150-2)*

*Zen-perest olmağıla başına avret üşürür
Hep cimâ' bahsin açar ortaya ekser vâ'iz (Tırsî, G. 104-5)*

*Tasvîr ederek mes'ele-i bâb-ı nikâhı
Kaldırdı temâşâyı kıyâm eyledi vâ'iz (Gâlib, G. 150-4)*

Vaizin mahbuplarla yakınlaşması, uzaktan sevmek kadar masum olmayabilmektedir. Cemiyet nezdindeki konumunu unutan; ahlâk ve dinin yasaklarını göz ardı eden vaizin, şairlerin ima yoluyla anlattıkları birçok müstehcen fiilin faili olarak da karşımıza çıktığını görürüz. Sakalından utanmadan gümüş renkli güzele sarılması, ona sahip olması; nasihat ediyor gibi görüldüğü bir muğbeçeyi geceleyin nefesine yem etmesi; eşeğe benzetilen rakibe tasallutu bu fiillerden birkaçı olarak anılabilir:

*Kanlıdur dest-i muhannâsına zâmin olmaz
Boynına pâ-yi niğârı alur ammâ vâ'iz (Sâbit, G. 186-2)*

*A'zâ-yı lihâsıyla Lebîbâ idüp ilhâh
Sarılmış idi gördüm o sîmîn-bere vâ'iz (Lebîb, G. 69-8)*

*Bir muğbeçenin dün yüzine itdi nasîhat
Tahmîn iderüz kim bu gice döndire vâ'iz (Lebîb, G. 69-3)*

*Sahrâda şaka eyleyerek bindi rakîbe
Sünnet bilürüz binse de câ'iz hara vâ'iz (Lebîb, G. 69-7)*

4.3. Dinar ve dirhem aşkı:

Kandil gecelerini içinde barındıran, Müslümanlar için bağışlanmaya, yenilenmeye vesile olabilecek Recep, Şaban ve Ramazan aylarının gelmesiyle birlikte zekât ve fitre vaizin en gözde konuları oluverir.

İslam'ın temel beş esasından biri olan; fakirlere, miskinlere, borçlulara, yolda kalmışlara, kalbi İslâm'a ısındırılmak istenenlere, esir ve kölelikten kurtulmak isteyenlere verilmesi farz kabul edilen zekât ile dinen zengin sayılan ve Ramazan ayının sonuna yetişen bir Müslümanın belirli kimselere vermesi vacip olan fitre (*sadaka-i fitır*)nin kimlere verileceğinden ziyade, vaizin derdi, zekâtı ve fitreyi kendisine nasıl çevireceğidir. Kendisini kîsesi ve kâsesi boş bir fakir olarak takdim

eder⁶. Cem ve Hatem-i Tâî gibi cömertliğin sembolü şahsiyetlerin menkıbelerini anlatarak cemaati zekâtlarını kendine vermeye teşvik eder. Hac ve Arafat'tan bahsederken de sözü bir şekilde kendi yoksulluğuna getirebilme maharetini gösterir. Müslümanların bağışlanma ümidiyle ibadete sarıldığı bu aylarda, vaiz de sararıp solmuştur; lakin onun bu hali ibadetlerin verdiği yorgunluktan değil, para pul sevdasındandır:

Bildirüp kendisini kâse tehi kâse tehi

Eyledi nakl-i hisâl-i Cem u Hâtem vâ'iz (Memdûh, 154)

Deryûzeye çıkdı yolu Hacc u 'Arafâtın

Döndü dolaşıp 'arz-ı merâm eyledi vâ'iz (Gâlib, G. 150-5)

Nisâb-ı fâkayı ta'rîf ider meclisde ol zâlim

Zarâfetle zekât âyetlerin tezkîr ider vâ'iz (Rızâ, 6)

Üç aylar geldi nacakken yakıldın n'oldı ey vâ'iz

Meğer zer 'aşkına rûyın saraldı soldı ey vâ'iz (Giryân, G. 89-1)

Fitre ümidi vaizin gözünü öylesine kör etmiştir ki henüz Recep ayında oruç ayı gelmişçesine fitre dilencililiğine başlar. Bu aylarda vaizin en büyük düşmanı zekâtını vermeyen hacılardır:

Var ise gözü fitra ümîdiyle kararmış

Mâh-ı Recebi şehri-sıyâm eyledi vâ'iz (Gâlib, G. 150-7)

İzâ câ'er-receb vâfında tafsîl-i kelâm eyler

Zekâtın virmeyen hâcılara düşnâm ider vâ'iz (Rızâ, G. 142-3)

⁶ Şairlerin bu tespitlerinin hayatın içinden sahneler olduğuna Malik Aksel'in, *Cer Hocası* (1977: 313) adlı hatırasından aldığımız şu kısım delil teşkil eder: "...Hocanın son vaazları şöyle idi – Ey hatunlar, mübarek Ramazan-ı Şerif'de üzerimize vacip olan –vebali bende kalmasın diye söylüyorum- sadaka-i fitrenizi unutmayın. Kıldığınız namazların, tuttuğunuz oruçların kabulü sadaka-i fitredir. İlle ve lâkin bu sadaka da kime verilir diye sual olunmakta, dul komşunuza, yetim çocuklara, âmâlara (körlere), sakatlara ve sonra kendini din uğruna adanmış ulemayı sabirine, yani sizlere doğru yolu gösteren bir ibadullah...Hatunlar, unutmayın hoca hakkı, Tanrı hakkıdır. Gaflet olunmaya, işittik işitmedik demeyin, böyle amel edin ey kadınlar."; Benzer bir anekdot da Ahmet Rasim (1967: 90-91) tarafından nakledilir: "Geçen yıl fodla düşkün vâizlerden biri beş on hammal cemalden toplanmış dinleyicilere: - Cehenemin on bin kapısı vardır. Her birinden bir günah sahibi geçecektir. Cennetin ise on kapısı vardır. Onun da her birinden bir türlü sevâb sahibi girecektir. Bu on türlü sevâb sahiplerinden biri de ulema sevindiren kullardır. Diye dönüp dolaşıp: - Sökülün Ağalar!.. Diyerek cerciliğe dönüyordu. Halbuki bu cerrar, bu türlü günahiyle kendisinin de söz ettiği on bin kapıdan birine götürülmekte olduğunu hesaba katmıyordu.

Üç aylarda ihtiyacı olan belde ve köylere giderek, Kur'an okuma, vaaz verme ve nasihat etme, teravîh kıldırma hizmetlerinin karşılığında halktan para, yiyecek ve benzeri şeyler alan medrese talebeleri ve gezgin vaizler (*cerrar*) de, ihtiras ve riyalarıyla şairlerin eleştirilerinden hisselerine düşeni alırlar.

Giryân, arkadaşlarının her biri bir tarafa cerre giden ve kendisi geride kalmış olan vaize, *hasretle canın çıksın, senin gibi gidenlerin de tapındığı paraydı*, diyerek onun din adına sömürmesini tasvip etmediğini en sert biçimde dile getirir. Doyumsuz cerrarın, halkın elinde var olanı cerr ile yağmalaması yetmezmiş gibi, bir de cennetten bahsetmesi garipsenecek bir durumdur:

*Cânın hasretle çıksın kûy-be-kûy ayrıldı her cerrâr
Tapındığı onların dahı sen tek puldı ey vâ'iz (Giryân, G. 89-2)*

*Cerr itmek ile nâsı hep nâra düşürdün sen
Cennet yolunu tutdun bu kâr ile ey vâ'iz (Osman Sirâceddîn, 24)*

*Sivâ derdiyle sapmış cerre râh-ı istikâmetden
Velâyet münkiri sîm ü zerin kurbânıdır vâ'iz (Fâzıl, G. 162-4)*

*Erbâb-ı firâsât-ı edip haylice ta'rîf
Cerr-i ferese 'atf-ı licâm eyledi vâ'iz (Gâlib, G. 150-6)*

Vaizin dinar ve dirhem kaygısı üç aylarla sınırlı değildir. Yeri geldikçe dünya metanî zemmederken, bahsi geçen kaygılardan kurtulamaz. Diliyle reddettiği masivaya gönül bağı devam eder. Erkeklerin ipekli giymelerine dinen cevaz verilmediğini naklederken, kendi de ipeklilerini ve altın takısını saklama çabasındadır. Mecliste surre (*Haremeyn-i Muhteremeyn'e her sene hediye olarak gönderilen akçe*) konusu açıldığında diğer dinî meseleler birden hükmünü kaybeder, vaiz bütün teferruatıyla surreyi konuşur:

*Söze geldikçe ider kadh-i hutâm-ı dünyâ
Yine endîşe-i dînâr ile dirhem vâ'iz (Memdûh, G. 154)*

*Harîri men' ider hemvâr ile seyrân ider vâ'iz
Tezyînden kaçır sîm ü zerin pinhân ider vâ'iz (Nâzik, G. 100-1)*

*Eder tûl dirâz meclisde açsa surrenden bahsi
Gelince bâb-ı edyâna eder pek muhtasar vâ'iz (Hafîd, G. 140-5)*

Üç ayların, zekâtın ve fitrenin faziletinden, sevabından bahseden vaizin çıkardığı bütün gürültü kendi menfaati içinse, sonsuza değin zararda olduğunu bilmesi gerekir. Paranın kulu olmuş birinin sözü, hakikat olsa bile, dinleyenlerde akis bulmaz⁷:

Nef'i dünyâ içinse tantanası

Ebedî bir ziyân ider vâ'iz (Nâkâm, G. 344-6)

Sözi hak olsa dahi halka ider mi te'sîr

Olcak 'âbid-i dînâr ile dirhem vâ'iz (Hâmî, G. 160-5)

4.4. Riya ve şöhet tutkunluğu:

Bahsi geçen zaaf ve kusurlarının yanı sıra, vaizin riyakârlığı, hilekârlığı, şöhet tutkunu olması, insanları makam ve gelir düzeyine göre ayırma tabi tutması gibi olumsuz hasletleri de şairlerce eleştirilmiştir. İman zayıflığı veya dünyalık hırsı sebebiyle, sırf Allah rızası için yapılması gereken ibadetleri ve güzel davranışları kendini beğendirmek ve insanlara göstermek amacıyla yapmak demek olan riya (Karaman-Karagöz vd. 2006: 560) ve bir kimseyi istenen yönde irade beyanında bulundurmamak için yanlış bir kanaat uyandırmak veya mevcut bulunan hatalı fikrin devamını sağlayarak yanıltmak demek olan hile (Karaman-Karagöz vd. 2006: 259) de vaizde göze çarpan kötü hasletler olarak anılır ve vaizin bunlardan kurtulması gerektiği düşünülür:

Bilmelidir ki aşk pazarında yanıp yakılma ve ızdırıp geçerkendir; riya malının orada değeri yoktur. O, riyayı terk edip gönül temizliğini şeyh olarak kabul ettiğinde avam ve havasın kalplerine söz dinletebilir:

Mezâd-ı 'ışka ilet sûz u derd ecnâsın

Degül metâ'-ı riyâ anda mu'teber vâ'iz (Sehâbî, G. 185-5)

Riyâyı terk idüp şeyh-i hulûsu eylesün rehber

Bu sûretde kulûb-ı hâs u 'âmı dâm ider vâ'iz (Rızâ, G. 142-6)

Vaiz, bütün hile yollarını ve türlerini ezberlemiştir. Bu yönüyle çingene baltasına benzetilir. Halka buğday gösterip arpa satabilen bir göz boyayıcısıdır:

⁷ Dünya sevgisinde ve mal mülk edinmede aşırıya kaçan vaizlerin hâlini Gelibolulu Mustafa Âli, *Halka Nasihat Edenlerin ve Vâizlerin Durumlarını Anlatır* (1978: II/234) başlığı altında şöyle dile getirir: “İlkin, dünyanın müzahrefatına düşkünlükleri bir mertebeye vardı ki samur ve vaşak kürkleri, güzel, yüzüne bakılır uşakları ve dört kaşlı nazlı mahbupları ve ay yüzüli cariyeleri oldu. Gümüş ve altın ve işlemeli saatler edindiler. Ve bundan sonra savaşı kâfir beylerinin balyozları ile düşüp kalkmaları ortaya çıktı. Bundan dolayı gurur şarabıyla kendilerini kaybedecek denli sarhoş oldular. Minber başında ve kürsüde babalanmaya başladılar...”

*Yüzi yok balta-i çingâne gibi bir yerde
Hiyel envâ'ını hep eylemiş ezber vâ'iz (Tırsî, G. 104-7)*

*Olup gendüm-nümâ cev-fürûş-ı bî-riyâ vâ'iz
Yürütdi zîr-gâh-ı halka âb-ı mâcerâ vâ'iz (Sâkıb, G. 98-1)*

Cemaatin çokluğu, kalabalıkların teveccühü vaizin ziyadesiyle sevinmesine sebeptir. Kalabalıklar olmasa suskuna dönen vaizin, cemaati ne denli çok olursa halk arasındaki namı da o derece artacaktır, yoksa derdi Allah rızasını elde etmek değildir. Vaizin niyeti Allah'ın rızasını elde etmek olursa şöhretinin de göklerin en yüksek makamlarına kadar çıkacağını bilmesi gerekir:

*Cem'iyetinün kesretidür vâsıtâ-ı şevk
Dem-beste kalur olmasa cem'iyet-i vâ'iz (Nâbî, G. 369-2)*

*Cemâ'at ekser oldukça neşâtı dem-be-dem artar
Degil li'llâh merâmı halka medhin söyledir vâ'iz (Sıdkî, G. 119-2)*

*Verirse izdihâm-ı meclis-i ihlâsına temkîn
Sa'âdet başına çekmez dü 'âlemde keder vâ'iz (Zihnî, G. 178-5)*

*Li'llâh ise va'zında eger niyyet-i vâ'iz
Kürsî-i semâvâta çıkar şöhret-i vâiz (Nâbî, G. 369-1)*

Vaiz, varlık ve makam sahiplerine, halka uygun gördüğü muamelede bulunmaz. Yoksula sözünü sakınmazken, varlıklı kişilere dalkavukluk etmekten ar etmez. Elinden gelse, zenginleri bekletmeden cennete koyar. Allah'ın huzurunu bırakıp, makam sahiplerinin önünde varlığından geçer⁸:

*Tekâpular gınâdâra gedâya bed-suhen pîşe
Okur mâlâyecuzdan nazar kıl sahtekâr vâ'iz (Hüzni, G. 86-3)*

*'Acâib müjdeler etdin ganî olanlara şimdi
Ki gûyâ cenneti verdin mezâda satdın ey vâ'iz (Senâî, G. 91-5)*

⁸ Belirli bazı camilerin ve dinleyicilerinin seçme olduğu, eski İstanbul hayatını anlatan eserlerde de nakledilir. Vaizin bu türden cemaate avamdan farklı muamelede bulunduğu/bulunacağı beklenir: "Bazı muayyen camilerdeki hafızlar ve vaizler yüksek, dinleyicileri de seçmeydi. Birinci kademede Ayasofya'daki Yerebatan, Vezneciler'deki Abacılar, Direklerarası nihayetindeki Camcı Ali mescitleri.." (Alus 1994: 142-43).

*İder câh ehline secde bırakıp bâb-ı Mevlâyı
Kanâ'at hem sehâvet yok cihânı hep yutar vâ'iz (Hüznî, G. 86-4)*

5. VAİZİN ELE ALDIĞI BAŞLICA KONULAR

5.1. Cennet - Cehennem:

İman etmeyenlerin ve imanlarında samimi olmayanların cezalandırılmak üzere gönderilecekleri cehennem ile iman edip salih amel işleyenlerin gideceği cennet, vaizin ele aldığı konuların başında gelir.

Vaiz, cehennemden kurtulma ve cennete kavuşmanın sırlarına sahip olduğu intibainı verir. Kimlerin cennete, kimlerin cehenneme gideceğini tespit etmekle görevli gibidir:

*Kimin uçmağa kimin tamuya ilter vâ'iz
Bir çakım od oluban gör neler eyler vâ'iz (Enverî, G. 132-1)*

*Kendi zu'munca alup istediğin cennete kor
Eyledi kimisini ehl-i cehennem vâ'iz (Hâmî, G. 160-4)*

Bütün meseleler hallolmuş gibi, vaizin, sohbetine daima cehennem azabından bahsederek başlaması, cennet bahsini sırtının arkasına atması şairlerce hoş karşılanmaz. Onun durumu, cennet yolunu kaybettiği için atını cehenneme sürmek mecburiyetinde kalan şaşkın birinin hâline benzetilir:

*Cehennem bahsidür gör evvelâ ser-nâme-i vâ'iz
Ne hoş yakışdı ol ser-nâmeye ger nâme-i vâ'iz (Salacıoğlu, G. 41-1)*

*Verâ-yı zahrına itmiş behiştî ağzına almaz
'Azâb ile girür serd-i kelâma vâ'iz (Sâkıb, G. 98-4)*

*Yitürmüş mi 'aceb cennet yolın ol yana hiç gitmez
Hemân bâb-ı cehennemden yana sürmüş gider vâ'iz (Emrâh, 26)*

Halkı ceza gününün azabı ile korkutan, vazifesi sanki insanları cehenneme doldurmak olan vaiz, işlediği günahları işlememiş farz ederek, kendisini o yere yakıştırmaz. Varılacak daha münasip bir yer yokmuş gibi mescitte sürekli cehennem tasvirleri yapan vaizin bu davranışı çirkin görülür:

*'Azâb-ı rûz-ı cezâdan bizi ider tahvîf
Bizümle anda buluşmaz gibi meğer vâ'iz (Sehâbî, G. 185-6)*

*Tamuya şöyle toldurmuş içinde yok turacak yir
Ana yerleşdirür halkı ‘aceb hizmetdedür vâ’iz (Niyâzî, G. 85-4)*

*Açıp cahîm kapısını bu halkı doldurur bir bir
İçinde hâlî hiç bir yer komadı kendine vâ’iz (M. Rûmî, G. 117-6)*

*Verir yek-pâre mescidde cehennemden haber vâ’iz
Makarra bulmamışdur andan a’lâ yer meger vâ’iz (Hafîd, G. 140-1)*

Cennet zevki ve cehennem korkusu Allah’ın bazı kullarının umurunda değildir. Rint, cennet ve cehennemden bağımsız bir aşka taliptir. Günah işleyenler için tövbe kapısı açık ve Allah’ın rahmeti sonsuz iken, vaizin yüreklere korku salması, doğru bir davranış olarak görülmez. Hikmetî, vaizden Âdem’in yurdu cennette iken, onun evladına cehennemi yakıştırmamasını ister:

*Hudânın kulları var kim ne zevk-i cenneti ister
Ne havf eyler cehennemden n’etdin ey vâ’iz (Senâ’î, G. 91-6)*

*‘Azâb ile bu halkı korkudursun
Hudânun rahmeti kesretde vâ’iz (Sûzî, G. 93/5)*

*Kulun cürmü günâhı kesret ise
Hak’ın afvı dahi vefretde vâ’iz (Sûzî, G. 132-6)*

*Firdeus-i cinân içre iken menzil-i Âdem
Evlâdına nîrânı sezâ eyleme vâ’iz (Hikmetî-İsmail-, G. 313-5)*

Bazı şairler vaizin cehennemden bahsedişine başka sebepler yakıştırrırlar. Ev bark yakan, boyu posu yerinde bir güzel aklına düştükçe ah edip inleyen vaiz, bu halini kıyamet günü sıkıntısından, cehennem azabından bahsederek örtebilmektedir:

*Bir âfet hânûmân-sûz şekibi olmasa her dem
‘Azâb-ı dûzahı itmezdi dilde dâstân vâ’iz (Sâlik, G. 501/2)*

*O bâlâ-kâmetün fikri ile nâlân olur yohsa
Gam-ı rûz-ı kıyâmetden ider mi hiç figân vâ’iz (Sâlik, G. 166-3)*

Vaizin cennet ve Kevser aşkının, halkı cenneti kazanmaya teşvik edişinin gerisinde de bir güzele kavuşma arzusu yatar. Nev'î, vaizin mahfilde oturan güzeller güzelini görse cennet hurisinin sözünü bile etmeyeceği iddiasındadır:

*Bakdı ruh-ı 'âl u leb-i cân-pervere vâ'iz
Cân virmededür cennet ile kevsere vâ'iz (Lebîb, G. 69-1)*

*Çıkup kürsîye terğîb eylemezdün hûr-i Firdevsi
Göreydin ol meh-i mahfil-nişîni bir nazar vâ'iz (Nev'î, G. 210-3)*

İfrat ile tefrit arasında gidip gelen vaiz, cennet ve cehennemden bahsederken dengeyi kuramaz; cennet bahsini kısa tutarken, konu cehennem olduğunda “engin bilgilerini” orta yere saçar. Veya cennetin güzelliklerinden, zevkenden, hurilerinden, yiyeceklerinden, sanki gidip görmüş gibi bahsederken cehennemi unutturur⁹:

*Na'im ile cahîm ahvâlini ta'rif ider ammâ
Birin taksîr ider dâ'im birin tefsîr ider vâ'iz (Rızâ, 2)*

*Varıp görmüş gibi nakl eyledin evsâf-ı cennâtı
İşiden zanneder def'âtle geldin gitdin ey vâ'iz (Senâ'î, G. 91-2)*

*Gâh lahm-ı tuyûr elde gâh hûrî sözi dilde
Diyârı koyup bahsin hep dâr ile ey vâ'iz (Osman Sirâceddîn, 24)*

*Gel imdi cennetin zevkin yeter nakl etdin ey vâ'iz
'Azâb-ı dúzahı bu zevk ile unuttun ey vâ'iz (Senâ'î, G. 91-1)*

5.2. Gönül erbabını tenkit:

Dervişler (*ehl-i harabat*), rintler, veliler ve âşıklar vaizin kınama taşından yahut bühtanından nasibini alan zümrelerdir. Zahir ulemasının bir nevi sözcüsü vaizler, gönül ehli kişilerin tarih boyunca amansız düşmanı olmuşlar; bu kişileri İslam dairesinin dışına atmak veya dışında göstermek için hayli çaba sarf etmişlerdir.

Bilhassa 17. yüzyılda İstanbul'da vaizler arasında da önemli sayıda taraftarı bulunan Kadızadeliler hareketi mensupları Hz. Peygamber'in döneminden o güne

⁹ Vaizlerin cennet ve cehennemi vaazlarının neredeyse asli konusu yapmaları, bunun yanı sıra cevap verilmesi gereken meseleleri geçiştirmelerinin de cemaatte güvensizliğe yol açması Cenab Şahabeddin (1994: 82) tarafından da dile getirilmiştir: “Vâizlerin bazıları da mübalağa ile cennet-fürûş ve mübalağa ile cehennem-nümâ oldukları için cemaat-ı sâmiya pek az emniyet telkin ediyorlar.”

değın yapılmış olan yeniliklerin [bidat sayılarak] artık uygulanmamasını istiyorlardı. Dervişlere ve tarikat ayinlerine karşı çıkıyorlardı, özellikle devran, sema ve müziğın yer aldığı ayinlere ziyadesiyle düşmanlık besliyorlardı. Şeriata aykır olduğunu ileri sürdükleri bu yeniliklere karşı savaş açmışlardı (Faroqı 1997: 74). Bu anlayış mensuplarına göre tekkeler (harabat) İslâm'a zarar veren ve kaldırılması gereken mekânlardır.

Mecazen meyhane manasında da kullanılan harabatın sûfi istilâhındaki karşılığı, mahv ve fena makamına yükselmiş âşıkların makamı ve tekkedir. Pîr-i harabatın yani kâmil insanın, rehberin ocağını yakıp yıkan, harabat ehlini haksız yere kınayan vaize, sonunun Kârûn'a benzeyeceğı hatırlatılır:

*Yıkıyor hiddet ile pîr-i harâbât ocağın
İtmiyor rıfk ile murdâra müdâra vâ'iz (Sâbit, G. 186-4)*

*Bizi zemmetmesin aslâ ğınâmız beyt-i Mevlâda
Harâbât ehline düşmân o Kârûn-veş batar vâ'iz (Hüznî, G. 86-5)*

Allah'a vuslat için çileli ve sıkıntılı bir yola girmiş; nihayetinde gayretlerinin neticesi dervişlik makamına erişebilmiş tarikat mensupları vaizin hüşmindan masun kalamamışlardır. Vaiz, insanları derviş olanlar ve olmayanlar diye ikiye ayırır. Onun nazarında en bayağı ve alçakları dervişlerdir. Vuslat yolculuğunda Hakk'ın ateşıyla yanan dervişleri yeniden cehennem ateşine atmaktan hicap duymaz. O, kürsüye çıkıp arş hususunda ahkâm keserken, hemen yanı başındaki gönül ehlinin meclisinin sırlarına muttali olamaz:

*İki böldi cümle nâsı dervişler en ednâsı
Didi bunlardur 'âsî deyip böyle keser vâ'iz (Niyâzî, G. 85-2)*

*Tutdı cümle dervişleri nâr-ı Hakka yanmışları
Girip nâra çıkmışları hep yeniden atar vâ'iz (Şevkî, G. 100/4)*

*Çıkup kürsüye erbâb-ı dili tahkîr ider vâ'iz
Kulûb-ı ehl-i 'ışkı nev-be-nev tekdîr ider vâ'iz (Rizâ, 1)*

*Gerçi kürsüye çıkar 'arş-ı Hudâdan dem urur
Olamaz meclis-i ehl-i dile mahrem vâ'iz (Memdûh, 154)*

Vaiz, dervışı istediğı gibi tasnife tabi tutsa, ona bühtan etse de bir hakikati bilmelidir. Derviş asla Hak'tan ayrı ve uzakta olmadığı için onun cehennem ateşinde yanması mümkün değildir. Allah, adını dilinden düşürmeyen birini,

kendinden mahrum bırakmaz. Bu sebeple, Hak âşıklarını kınamaktan çekinmeyen vaize dil kılıcını çekmek, onu hicvetmek haklıdır:

Dervîş Hak'dan fâriğ olmaz cehennem nârına yanmaz

Allâh diyen mahrûm olmaz bilmez bunu meğer vâ'iz (Şevkî, G. 100-7)

Revâdur sell-i şemşîr-i zebân it sen de ey Sâlik

Niçün seng-i melâma eyler 'uşşâkı nişân vâ'iz (Sâlik, G. 166-6)

Başkasının hayatına müdahil olmayan, Sâbit ve Nigârî'nin şuurunda de *kendi veya öz hali ile meşgul kimse* olarak tanıtilen rint bile vaizin sataşmasından, kınamasından kendisini kurtaramaz. Laf ebesi vaiz, boş ve asılsız sözlerle, iftiralarla rindin başına kıyametler koparır. Garîbî, rintleri süreklî azarlayan vaize, amellerine pek de güvenmemesini, ceza gününde kimin azaba uğrayıp kimin uğramayacağını yalnız Allah'ın bileceğini hatırlatır:

Kendi hâlinde olan rind-i kem-âzâr-ı meyi

Şeyhde öldürüyor ta'n ile illâ vâ'iz (Sâbit, G. 186-5)

Bî-ma'nîdir akvâlin zîrâ ki nedir kâlin

Öz hâli ile meşgûl rindân ile ey vâ'iz (Nigârî, G. 361-3)

Ser-i rinde kıyâmetler koparmış zûr-ı lâf ile

'Aceb hengâme-gîr-i fitne oldı jâj-hâ vâ'iz (Sâkîb, G. 98-7)

Kılma çok meclis-i rindâna 'itâb ey vâ'iz

Hak bilür kimdür olan ehl-i 'azâb ey vâ'iz (Garîbî, 57)

5.3. Menkıbeler, kıssalar, efsaneler, rivayetler:

Vaiz, cemaati sırat-ı müstakime davet için daha ziyade menkıbe, kıssa, efsane ve rivayetlerin etkisinden istifade eder. Sözünün şehvetine ve büyüüne kendisini kapıran vaizin sözlerinin harareti mum alevine, coşkunluğuyla kendisi de kor ateşe veya bahr-i muhite benzetilir:

Hemân-dem kürsiye çıkdı kasâhatden dehân açdı

Şem'-veş şu'leler saçar âteş gibi yanar vâ'iz (Şevkî, G. 100-2)

'İbâre torbasın açdı rivâyet nûrunu saçdı

Bahr-i muhît gibi coşdu bu halkın üstüne vâ'iz (M. Rûmî, G. 117-5)

Efsaneler ve kıssalar anlatan vaiz, kesinliği ispatlanmamış hurafe türünden bilgilerle ve baş gözüyle, Allah'ın tam manasıyla bilinemeyeceği gerçeğini düşünemez:

*Bu efsâne ile herze ile görünmez nûr-ı Sübhânî
Hakikat hiç görünmez baş gözü ile bî-nazar vâ'iz (Enderî, G. 65-3)*

Söylentilerden ibaret efsaneler ve özü anlaşılmadan kuru kuruya anlatılan kıssalar sebebiyle vaizi dinleyenlerin kalbini şeytanî düşünceler, vesveseler kaplamakta; onun nasihatleri sıkıntı ve uyuşukluğa sebep olmaktadır:

*Meclisine gelüp efsânesini gûş idenin
Eyledi kalbini pür-vesvese vü gam vâ'iz (Hâmî, G. 160-6)*

*Çıkardı bî-meze efsâneye encâmını pendün
Niye âgâz ider âyâ yine bu nâ-be-câ vâ'iz (Sâkıb, G. 98-14)*

*Gelüp meyhâneye 'uşşâka sıklet virdüğün yitmez
Virürsün kıssa-i tûl u dirâzunla kesel vâ'iz (Rûhî, 265)*

Menkıbeler ile yaşanmış veya kurgulanmış hikâyeler anlatan vaiz için esas olan, sanatını icra etmek suretiyle topluluk tarafından beğenilmek, hayranlık kazanmaktır. Onları trajik menkıbelerle ağılatıp, mizahi hikâyelerle güldürerek işini yapmanın hazını duyar:

*Ne zîbâ san'at itmîşdir nikât ü hem menâkıbla
'İbâd-ı müslimîni güldürür geh ağıladur vâ'iz (Sıdkî, G. 119-3)*

*Bildirdi hakk u nâ-hakkı çevirdi sonra evrâkı
Hikâyeler ile halkı bakıtdı ağzına vâ'iz (M. Rûmî, G. 117-7)*

6. BEDEN DİLİ, HİTABETTE ÜSLÛBU

Vaizin halka hitap ederken beden dilini kullanma biçimi; anlattığı konunun ehemmiyetine göre öfkelenmesi, üzülmesi, ağlaması, sesini yükseltmesi ve benzeri tavırları daha ziyade karikatürize edilerek şiire taşınmıştır. Vaiz kürsüye oturduğunda Allah'ın adını anarak (*besmele*); ona hamt ve senalar ederek (*hamdele*) vaazına başlar:

*Yine bast-ı makâl-i câmi'ü'l-Kur'ân ider vâ'iz
Şurû'-ı ism-i pâk-i hazret-i Yezdân ider vâ'iz (Şûhî, G. 110-1)*

*Du'â etdi nidâ etdi Hakk'a hamd ü senâ etdi
Bu halkı nice sevk etdi hidâyet yoluna vâ'iz (M. Rûmî, G. 117-3)*

Birileriyle kavga ediyormuşçasına ellerini rastgele sallar veya uygun gördüğü kişileri cehenneme atıyormuş gibi, cehennemın derin kuyu manasına geldiğini hatırlamak gerekir, elini kürsüden aşağı sarkıtır. Bu muvazenesiz ve abartılı davranışları ile o sanki mahşerin provasını yapmaktadır ¹⁰:

*Elin sağa sola tahrîk idersin
'Aceb gavgâyile hıdmetdesin vâ'iz (Sûzî, 93)*

*İki bölmüş cihân halkın birini cennete salmış
Eliyle kürsiden birin tamuya sarkıdur vâ'iz (Niyâzî, G. 85-2)*

*Salacıoğlu gel seyr eyle gör kürsîde ahvâli
'Alâmet verdi mahşerden bugün 'allâme-i vâ'iz (Salacıoğlu, G. 41-5)*

Cemaat üzerinde otorite kurmayı ve sözünün tesirini arttırmayı düşünen vaiz, cemaate şehadet telkin ederken, vaazını kıymetlendirmek düşüncesiyle, cami kubbelerini çnlatacak derecede yüksek sesle bağırır. Bağırarak, azarlayarak insanları doğru yola getirebileceği düşüncesindedir:

*Revâc için metâ'-ı va'za telkîn-i şehâdetle
Bülend âvâz ile câmi' kıbâbın çnladur vâ'iz (Sıdkî, G. 119-6)*

*Bugün kürsîde gördüm saldırır bağırır eser vâ'iz
Hakikat erlerin gûyâ şecâ'atle keser vâ'iz (Enderî, G. 65-1)*

*Çıkup kürsîde hiddetle bize nâra atar vâ'iz
İnip râh-ı sefâhetten nice şeyler yutar vâ'iz (Hüznî, G. 86-1)*

¹⁰ Şairlerin tasvir ettiği türden bir vaiz, Sermet Muhtar Alus'un *Ramazanda Camiler* (1994: 142) yazısında şöylece hayat bulur: "...ayıboğan kılıklı, kavuğu arkaya itik, sıtma görmemiş sesle: "Ey cemaat, cehennemliğin cehennemlik. Zebaniler dillerimizi ateşten kerpetenlerle çekecekler! Tabanlarımızı kızgın demirlerde gezdirecekler! Bedenlerimizi cayır cayır yakıp küllerimizi küreklele savuracaklar" diye rahleye güm güm yumruk vuran yobaz vaizlerin avaz avaz yaygaralarına kulak kesilmedeler."; Başka bir misal de Ali Rıza Bey (1998: 49) tarafından aktarılır: "Şeyh Sallafe denilen mukallid bir herifin de Galata'da Arap Cami-i şerifinde kürsüye çıkıp " Yarın rûz-ı kıyamette Hallâc-ı Mansur dünyayı böyle atacak" mukaddimesiyle hallâc taklidi yaptığı ve mukabilinde asrın sivilize geçinen zadedğandan bir hayli bahşişler aldığı meşhurdur."

Vaizin üslup özelliklerinden biri de öfkeyle hitap etmesidir. Hususî mekânı kürsüye bir hışımla çıkar, kırbaç gibi diliyle, ayırmaksızın herkesi döver. Cehennemden henüz gelmiş ve haberler getirmişçesine ağzından ateşler saçarak konuşur. Öfkesi ve hiddeti neticesi yüzünün renkten renge girişini Tırsî, yüzünde gökkuşağı ortaya çıkması şeklinde yorumlar¹¹:

*Ki çıkmış kürsüye lâkin dolmuş pür-gazab olmuş
Diliyle herkese anda ki turmayup döger vâ'iz (Nuzûlî, 21)*

*Açınca ağzını odlar saçar nîrân 'azâbından
Sanursun kim getürmüşdür cehennemden haber vâ'iz (Emrâh, 26)*

*Vechine baksan alâmât-ı semâ zâhirdür
Bilmem Ayntâbî gibi mashara kaşmer vâ'iz (Tırsî, G. 104-2)*

Vaiz, öfke ve gazapla sözünün hedefine varacağını düşünür; oysa sözün tesiri için, sahibi hiddetli olmamalı, halim selim olmalıdır¹²:

*Garazsız söylese sözi iderdi herkese te'sîr
Halîm olup selîm olsa gazûb olmasa ger vâ'iz (Nuzûlî, 21)*

Sakinleşmek ve hiddetinin ateşinin söndürebilmek için dinleyicileri azarlamak ve onları bir şeylerle tehdit etmek gereğini duyar¹³:

*Tehdîd ü 'itâb itmeyicek müstemi'îne
Geçmez 'ulüvv-i nâ'ire-i hiddet-i vâ'iz (Nâbî, G. 369-4)*

Ağlamak ve ağlatmak hususunda da vaiz pek mahirdir. Gözyaşlarını halka karşı bir silah gibi kullanır¹⁴. Halkı gözyaşları ile aldatabileceğini düşünürken yanıldığının farkında değildir. Ağlaması ve ağlatmasının nefsinin haz alması

¹¹ Vaizlerin üsluplarının ve konu seçimlerinin nasıl olması gerektiğini, aksi durumda ortaya çıkabilecek tehlikenin vahametini Cenab Şahabeddin (1994: 80) şöyle dile getirir: "Mev'ize haşmet-i üslûbuyla kalbe bir ra'se-i huzû getirmeli, dudaklara hande-i istihâne değil!.. Dinsizliğin en velûd nâşirleri iktidarsız ulemâ-yı dindir."

¹² Bedr-i Dilşad da (Ceyhan 1997: II/605) vaizlere güler yüzlü olmayı öğütlemektedir: "Güleç yüzlü olgıl 'abûs olmagıl / Bu halka inen kara bus olmagıl"

¹³ Vaizlikle şaklabanlığı birbirine karıştıran ve halk tarafından ciddiye alınmayan bu tip vaizler her dönemde var olagelmıştır. Balıkhan Nazırı Ali Rıza Bey'in eserine (1998: 49) taşıdığı vaiz bunlardan yalnızca biridir: "...Bir vakitler Beyazıt Câmi-i şerifinde Kayserili bir vaiz türemişti. Herif gayet şaklaban olduğundan çok kişi eğlenmek için bunun vaazına koşarlardı. Esnâ-yı vaazda "Rakıya verin ağzın, tütüne verin savurun, hocaya gelince bağırın, alın mı cenneti?" diye elini rahleye vurur, bağırır, herkesi güldürdü."

¹⁴ İslam tarihinde, günah korkusu ile dinleyenlerine sürekli ağlayan ve ağlamayı telkin eden bekkâin denilen zahit vaizlerin varlığından kaynaklar bahseder. (Uğur 1986: 309)

sebebiyle olduğu aşikârdır. Hâmî'ye göre vaizin ağlmasına sebep, gözüne sürdüğü soğan suyudur¹⁵. Ağlarken, cemaatini de ağlattığını düşünen vaiz, onların üzerinde umduğu etkiyi yapamadığından habersizdir¹⁶:

*Su'ûdından murâdı kürsî-i vâlâya ma'lûmdur
Huzûz-ı nefis için ağlar bu halkı ağladur vâ'iz (Sıdkî, G. 119-5)*

*Kürsî-i va'za çıkup halka nasîhat eyler
Gözlerin âb-ı piyâz ile idüp nem vâ'iz (Hâmî, G. 160-3)*

*Çok ağlatdum seni dirsin egerçi kim bana vâ'iz
Benüm hiç 'aynûme gelmez didiğün mâcerâ vâ'iz (Zaîfî, G. 182-1)*

Vaizin gözyaşlarını hiç de masumane sebeple akıtmadığını düşünenler de vardır. Onlara göre vaiz, mahfilde gördüğü bir dilberin cehennemde yanmaması niyazıyla veya yeni yetme bir gencin sakallarının çıkması derdiyle ağlamaktadır:

*Yakmaya diyü nâra Hudâ böyle vücûdı
Kürsîde bakar ağlayarak dil-bere vâ'iz (Lebîb, G. 69-2)*

*Giryeyle du'â-yı hat-ı cânân edip âhir
Es'ad söze misk ile hitâm eyledi vâ'iz (Gâlib, G. 150-10)*

Vaizin hiddetle söylediği sözlerinin can yakıcılığı ve acılığının da şairlerce tenkit edildiği görülür. Sürekli cehennemden bahseden bir dilin bütün âlemi yakmasından tabii ne olabilir ki? Acı, nahoş bir üslupla verdiği nasihat baş ağrısı yapmanın ötesinde bir işe yaramaz. O, doğruları söylese bile, sert üslubu sebebiyle sözleri dinleyenlerde karşılık bulmaz. Bu durum bala zehir katmaya benzer. Oysa vaiz, ledünnî bilgiye sahip olsa zehri bala dönüştürür:

*Ebvâb-ı dûzahı hep feth eylemiş gazabla
Sûzân ider cihânı nâr-ı kelâm-ı vâ'iz (Gulâmî, 53)*

¹⁵ Hâmî'nin, vaizin ağlıyor görüntüsü vermek için gözüne soğan suyu sürdüğünü söylemesi mübalağa gibi düşünülebilir; lakin geçmiş asırlarda da, zahit görünmek için yüzünü yağ ve safranla sarartan; yanında, kokladığında gözyaşının akmasını sağlayan kimyon bulduran vaizlerin varlığını tarihî kaynaklar bize söylemektedir (Uğur 1986: 318).

¹⁶ Bedr-i Dilşad (Ceyhan 1997: I/604), *Güftâr Ender Vâ'izi ve Müzekkiri* başlığı altında vaizlere *vahîd-i zaman* olabilmeyin yollarını gösterirken, ağlatma ve ağlamanın da yolunu yordamını anlatır: “ Biş altı mürîdün gerek na're-zen / Ki hay ideler nükte eydince sen; Bu halkun-da rikkat düşe kalbine / Düşeler bu-kez yadlu hû kalbine; Sözü'n çünki anlara te'sîr ide / Gönüller evine gire yer ide; Halâyık dükelisi giryân ola / Cigerler harâretde biryân ola; Gerekdür ki sen-dahî ağlayasın / Viresin gözün yaşına vâyesin...”

Vasf-ı cahîmi söyler zebânı

Cân-sûz âteş-i güftâr-ı vâ'iz (Birri, G. 201-4)

Virdegün pend değer mi bu kadar derd-i sere

Bunca mestâne nedür telh-i cevâb ey vâ'iz (Garîbî, 57)

Ledünnî dersini âmuht olan semmi 'asel eyler

Senin o telh-suhen tîğîn bala zehri katar vâ'iz (Hüznî, G. 86-6)

7. ŞAİR / ÂŞIK DİLİNDEN VAİZE NASİHATLAR

7.1. Vaizin nasihatine ihtiyaç duymayanlar da vardır:

Şair, ayırım yapmaksızın herkese nasihat etmeyi görev bilen vaize, mestler (âşıklar), arifler ve fazilet sahiplerinin onun nasihatine ihtiyacı olmadığını hatırlatır. Ezelden feyyaz-ı mutlak vasıtasıyla sarhoş olmuş bir mest nasihate gerek duymaz. Çünkü aklını kullanamayacak derecede sarhoştur. Aşk ile şuurunu yitiren biri cennet şarabına ihtiyaç duymaz. Onun muhatapları aşkı idrak edemeyenler, cahiller olmalıdır:

Ezel sâkî elinden ben şarâb içdüm ebed mestem

Nasîhat 'aklı olana degül midür eyâ vâ'iz (Zaîfî, G. 182/6)

Bana rahîk ile tesnîmden haber virme

Ki râh-ı 'ışk beni itdi bî-haber vâ'iz (Sehâbî, G. 185-3)

Degildür Sıdkiyâ 'ârif anın pendine hiç muhtâc

Hemân nâdân gürûhuna cevâbın dinledür vâ'iz (Sıdkî, G. 119-7)

Ashâb-ı fazilet ana muhtâc degüldür

Câhillere nâ-dânlara hıdmet-i vâ'iz (Nâbî, G. 369-5)

Akil sahipleri başkalarının uyarısına ihtiyaç duymadan olaylardan, tabiattaki değişimlerden ibret alırlar. İdrak edene en güzel nasihati ağarmış saç ve sakal verir:

Semâ' u va'z ile zühhâd vecd ü hâl itsün

Beyâz-ı şeyb-i Sehâbî bana yiter vâ'iz (Sehâbî, G. 185-7)

Vaiz başkalarına öğüt vermeyi bırakmalı, kendine nasihat etmelidir. Hakkı bilen birisi, başkalarına sözünü kabul ettirme çabası içinde olmaz. Söylediklerinin etkisine inanan, önce kendi nefesine öğüt vermelidir:

*Eger nushun mü'essirse güzelce kendine nush et
Kabûl et nutkumu ey cân demez hakkı bilen vâ'iz (Hamdî, G. 79-3)*

7.2. Müşküller harabatta hallolur:

Âşıkların tercümanı şair, nasihate ihtiyacı olmadığını belirttikten sonra, vaize kurtuluş reçetesi vermeye devam eder. Onun gittiği yolun başı da sonu da pişmanlıktır. O, selamete kavuşmak istiyorsa, rızık ve endişe kaygısı taşımadan sadece Allah'a güvenmelidir:

*Bu râhın evvel ü âhir nedâmet râhıdır bi'llâh
Tevekkül râhı tutsaydın selâmet yoldı ey vâ'iz (Giryân, G. 89-3)*

Vaiz, âşıklarca müşküllerini halledebileceği bezm-i mey (meyhane, harabat)e, aşk yoluna davet edilir. Meyhane, görünmeyenin gönüllerde tecelli edeceği, fena âleminden kokular taşıyan bir yerdir. Vaiz, bekâ bulmayı, Allah'ın sıfat ve vasıflarıyla süslenmeyi murat ediyorsa, aşk meyhanesi sakinlerinden olmak zorundadır. Bilmelidir ki bütün âlem yıkılsa o binaya zarar gelmez:

*Bu denlü hânkâhı bekledün yol bulmadun 'ışka
Harâbâta geleydün müşkilün olurdu hall vâ'iz (Rûhî, 265)*

*Bezm-i mey dil-küşâdur ey vâ'iz
Gül-i 'âlem-i fenâdur ey vâ'iz (Rûhî, 264)*

*Bekâ bulmak dilersen sâkin-i meyhâne-i 'aşk ol
Ki ger 'âlem yıkılsa ol binâ bulmaz hâlel vâ'iz (Rûhî, 265)*

Meyhane (tekke)ye gelmekle iş bitmemektedir. Şayet, içki meclisini (şevk ve vecdî) çok arzuluyorsa başına külah takmalı, hırka giymeli; pir-i mugan (hakiki ve kâmil mürşid)ın dizine başını koymalı; iradesini tamamen ona bırakıp ölmeden evvel, ölü gibi olmalıdır. Bu hâli elde eden kişi için hiçbir anın Nevruz'dan, Kadir ve Berat gecesinden farkı yoktur:

*Harîs-i bezm-i hengâm-ı 'arak olmak diler isen
Küle-h-pûş ol Hüseyinler gibi hırka gey vâ'iz (Âsaf, G. 468-2)*

*Dizine baş koyup pîr-i mugânın mevt-i fânî ol
Olur her dem demin nevrız ile kadr u berât vâ'iz (Misî, G. 183-4)*

*Umûrun sâkiye teslim idüp bul hâl pür-zevk ol
Vücûdun şehrine gir gör sen ol zât u sıfât vâ'iz (Misî, G. 183-3)*

Mürşid-i kâmile iradesini teslim eden vaiz, Allah'ın haricinde, var olanları gönlüne koymamalı, zahirine gösterdiği özeni iç dünyasına da göstermelidir. Onu her şeyi ile hâkimiyet altına alan aşka tutulduğunda, ilâhî sırlar ona aşikâr olacaktır. İlâhî aşka giriftar olanın da zaten züht ve takva kaygısı olmayacaktır:

Sivâ nakşını bir zerre gönül levhinde koymazsan

Dışın gibi için de sâf edegör sen hemân vâ'iz (Hamdî, G. 79-6)

N'olaydı 'ışk fenninden duyaydun bir varak sen de

Ki keşf olaydı esrâr-ı İlâhiyye sana vâ'iz (Zaîfî, G. 182-2)

Çekeydi 'aşk-ı Mevlâ'yı bulaydı zât-ı a'lâyı

Kor idi zühd ü takvâyı ederci nefesine vâ'iz (M. Rûmî, G. 117-9)

İlm-i zahir (ilm-i şeriat) sahibi vaiz, aşk erbabından *men aref* dersini okumalıdır¹⁷. Tasavvufun esası, bilmek ve öğrenmek üzerine kuruludur. İnsan kendi çabasıyla (*taallüm-i insani*) önce *kendini bilir*. Sufiler, canlı bir varlığın kendini bilmesini, en iyi ilim kabul etmişlerdir (Erginli-Karlı vd. 2006: 431). Aşk erbabı ile kavga ederek vaktini zayi eden vaizin gönlü, mahlûkun talim edemeyeceği, muallimi Hak olan *ledünnî ilmi* öğrendiğinde sebat bulacaktır. Çünkü marifet hakkında bilgi sahibinin gönlü, cehalet sebebiyle ölü hükmündedir (Erginli-Karlı vd. 2006: 431). Fâzıl, şirk-i hafiden¹⁸ kurtulabilmesi için vaize Mesnevî ile ünsiyet kurmasını da tavsiye eder:

Er isen men 'aref dersin oku erbâb-ı 'aşktan gel

Bu Hüznü-veş suhen-bahşâ hezâr misli öter vâ'iz (Hüznî, G. 86-8)

Mu'arız olma ehl-i 'ışka da'vâ-yı gurûrdan geç

Ledünnî 'ilmini öğren gönülde bul sebât vâ'iz (Misî, G. 183-2)

¹⁷ *Men arafe nefsehu*..diye başlayan, hadis olup olmadığı noktasında farklı görüşler ortaya atılan söz için sufiler birçok yorum ortaya koymuşlar; hatta *arafe* kelimesinin her bir harfine mana vermişlerdir. Buna göre, "... 'Ayn' harfinin mânâsı şudur: O, kalbini Allah'tan başkasına bakmaktan temizledi, Allah Teâlâ da, Mevlâ'sının kapısında sürekli durmayı alışkanlık hâline getirmesi için ona takvâ elbisesini giydirdi. 'Râ' harfinin mânâsı şudur: Kalbi her şeyi Allah'ın yarattığını gördü. 'Fâ' harfinin mânâsı şudur: Fânî olan, sadece Ferd olan kalıncaya kadar kendini fânî olmuş gördü. O Ferd de onun Mevlâ'sıdır (Erginli-Karlı vd. 2006: 486-87).

¹⁸ Sufiler şirk-i hafinin insanın konumuna göre farklılık gösterdiği düşüncesindedirler. Lisan ile tevhit; kalple Hak'tan gayrisi ile iştiğal olunması. Dünyevi sebeplere iltifat olunması mutasavvıflara göre şirk-i hafi kabul edilmektedir (Seyyid Mustafa Rasim Efendi 2013: 665-66). Vaiz bu sebeplerden dolayı şirk-i hafi üzere kabul edilmektedir.

*Bileydi sırr-ı Leylâyı olurdu zülf-i Mecnûnî
Gezerdi dağ u sahrâyı düşerdi derdine vâ'iz (M. Rûmî, G. 117-8)*

*Olur şirk-i hafîden Fâzılâ âzâde bir demde
Kitâb-ı Mesnevîyle eyler ise hasb-i hâl vâ'iz (Fâzıl, G. 162-5)*

SONUÇ

Klasik Türk şiirinde rakip kadar, belki de ondan daha fazla eleştiriye maruz kalmış tip vaizdir. Şairlerin vaizi eleştirmelerinin en önemli sebebi onun riyakârlığıdır.

Az sayıdaki örnekten hareketle, bazı şairlerin ilk bakışta vaizi olumlu veya güzel unsurlara benzediği akla gelebilir; fakat şairlerin bu benzetmeleri, yine vaizin kötü şahsiyetini ifade etmek için yaptıkları görülür. Halka dini tebliğ etme vazifesi açısından aslında peygamber varisi olan vaiz, bu vazifesini hakkaniyet ölçüleri içinde yerine getirdiğinde o mirasa layık görülür.

Olumlu gibi görünen bir diğer benzetme unsuru Rıdvan'dır. Cennetten detay veren; cennete kimin gireceği ya da girmeyeceği hususunda haddini aşan vaiz tabii olarak Rıdvan'a benzetilmiştir.

Vaiz, ilmi ve ibadetleri hususunda da kendisinden beklenen davranışları sergilemez. Cehaletine rağmen, hurafelerle, rivayetlerle halkı kandıran, yanıltan vaizin şairlerce çok eleştirildiği bir başka husus, söz ve davranışlarındaki tutarsızlıktır. Haramlığını bildiği hâlde müskirattan uzak durmaması, vaizlerindeki ağır ithamlarına rağmen kadınlara olan düşkünlüğü, güzel sevmenin helal olduğunu söylemesi gibi pek çok husus tutarsızlığına delil olarak gösterilmiştir.

Şeriata aykırı olduğu düşüncesiyle sema ve müziğin yer aldığı her türlü ayine karşı çıkan vaizlerin, dervişlere düşmanca tavırları da şairlerce tenkit edilir. Dervişler, vuslat yolculuğunda Hak ateşiyle yanarken, vaizler, tasavvufu inkâr eden akılsızlara sultan olmuştur.

Vaizin sözünün dinleyiciler üzerinde etki edebilmesinin şartı, bildiklerini önce kendisinin uygulamasıdır. O, riyayı terk edip gönül temizliğini şeyh olarak kabul ettiğinde avam ve havasın kalplerine söz dinletebilir.

En büyük düşman olarak gördükleri tasavvuf erbabını din dışına atmak için çaba sarf eden vaizler, hepsi âşıkların sözcüsü durumundaki şairlerin hedefi hâline gelmiştir. Tüm şairlerin ağız birliği etmişçesine vaizi hedef almalarının altında yatan asıl sebep, kanaatimizce kendini çağından sorumlu tutan şairlerin yanlış ve kötü kabul ettikleri her duruma sözle müdahale etmeleridir. Dinin, din adına aslından uzaklaştırılması ve sömürülmesi şairleri fazlasıyla rahatsız etmiş; bu durumdan sorumlu tuttıkları vaizi şiirle taşlamaktan kaçınmamışlardır.

SUMMARY

Empirical knowledge is conveyed to governors and religious functionaries in some parts of religious, sufistic, moral works, which were written out by intellectuals of different nations who have İslamic belief. These people deal with the warnings of authors. In *Kabusname*, which belongs to Keykavus, which was also translated to Turkish in different times, teachers (*muderrisler*), canonists (*fakihler*), muslim judges (*kadılar*), preacher men (*vaizler*) are narrated the tips of their jobs. The preacher men are mentioned again in the work called *Mevadi'ü'n-Nefais Fi Kavaidid'l Mecalis*, which was compiled by Gelibolulu Mustafa Ali.

Among those who gave religion service in books of adab, especially the preachers' being insulted and criticized due to their behaviors against religion and ethnic norms, drew our attention to the preacher men mentioned in negative characters.

We have started our study with the purpose of understanding what the reasons that lie behind preacherman's being shown as the representer of badness such as *rakip*, *hace*, *sufi*, *muddei* and observing whether the notification community who talks in the name of religion deserved these criticisms or not.

It is possible to encounter numerous poems related to preacherman as well as negative characters when *diwan* (collected poems) and *mesnevis* are scanned. Owing to the fact that all works' scanning would exceed the limit of the article, we have aimed to obtain a result thereby evaluating about 60 ghazals with repeated word of *vaiz* that we have identified only in 50 *diwans*.

On the basis of the material we have gathered together, we have formed the article with subtitles of the costume of preachman (*vaizin kisvesi*), the elements which preachman was resembled (*vaizin benzetildiği unsurlar*), incapacibilities of preachman (*Vaizin yetersizlikleri*), the weak points of preachman (*vaizin zaafıları*), the topics which the preachman handles (*vaizin ele aldığı konular*), body language (*beden dili*), the style of addressing (*hitabette üslup*), advice to the preachman with the poet and lover's language.

Poets think the preachman wraps up himself in a special costume in order to give the people the sense he desires. The preachman's preaching every Friday prayer (*cuma namazı*) without delay causes the poets to get fed up with it. For this reason, (*vaiz kürsüsü*) preaching stand where unwanted and disliked words are spoken is not mentioned as a nice place.

The preachers are confronted with different metaphors, some of which make a positive impression at first. The successor of the prophet (*Peygamber varisi*), caravan leader (*kervancı başı*), guide (*kılavuz*), Karun, the warden of hell (*Cehennem bekçisi*), devil (*şeytan*), the warden of Sharia Gate (*şeriat kapısının bekçisi*), Rıdvan, who is responsible of Heaven, Karagöz, the animal with four feet, *kohl* are some of the elements that the preachman is resembled.

In spite of the preachman's not having scholarly qualification that his job requires, his laying down the law on topics which exceeds his authority and seeing himself competent on mystic (batini) subjects are criticized. His not knowing what he does not know, not being aware of his ignorance exasperates the poets. Because he commits in hidden corners what he forbids at the stand (kürsü) and not obeying his own advices, he is impeached with dishonesty and hypocrisy.

Although the preachman certainly knows wine and beautiful are rendered ill-gotten by religion, he does not give them up. Especially on the days when the women are in the mosque, preaching stand becomes the center of indecorous and immoral speech. Acquiring property and excessive love to the world are the significant features of the preachman. To spend Holy Months (Recep, Şaban, Ramazan) most profitably for himself is his most serious anxiety.

The condition of the preachman's words being able to have an affect on the listeners is at first applying what he knows. When he leaves hypocrisy and accepts purity of heart (kalp temizliği) as a guide, he can make the hearts of the common and the elite listen to him.

The preachmen, who made an effort to oust from the religion İslamic sufism competent, which they saw as their strongest enemy, became the target of the poets, all of whom were in the case of being spokesmen of lovers. The main reason why all poets aimed at preachmen as if they agreed to tell the same story, in our opinion, is that the poets who regarded themselves as responsible of their era, interfere verbally every case which they accepted as wrong and bad.

The religion's being taken away from its original and being largely exploited annoyed the poets; they did not avoid satirizing the preachman who the poet charged responsible of this case.

KAYNAKÇA

- Abdulkadir Gulâmî (1291). *Dîvân*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Abdurrahman bin Ahmed el-Câmî (1289). *Terceme-i Nefahâtü'l-Üns*. çev. Lâmi'î. [y.y.]: Matbaa-i Haydari.
- Ahmed Sûzî (2012). *Divân*. haz. Alim Yıldız. Sivas: Buruciye Yay.
- Ahmet Rasim (1967). *Ramazan Sohbetleri*. haz. Muzaffer Gökman. İstanbul: Kitapçılık Yay.
- AKSEL, Malik (1977). *İstanbul'un Ortası*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- AKSOYAK, İ. Hakkı (2016). "Hırkayı (Deveyi, Şalvarı) Şaraba Vermek Söyleyişi Üzerine Art-Zamanlı Yöntemle Bir Deneme". 14. yy.'dan 19. yy'a Anadolu ve Rumeli'de Yazılmış Türkçe Edebî Metinler Üzerine Söylenmemiş Sözler. Ankara: Grafiker Yay. 17-24.
- ALUS, S. Muhtar (1994). *İstanbul Yazıları*. haz. Erol Şadi Erdinç-Faruk Ilıkan. İstanbul: İBBKİDB Yay.
- ARSEVEN, Celal Esad (1983). *Sanat Ansiklopedisi C. I-III*. İstanbul: MEB Yay.
- Âsaf (2009). 18. yy. Şairi Âsaf ve Dîvânı (İnceleme-Tenkitledirgin). haz. Hasan Kaya. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Ü.
- Ayıntablı Hamdi (2012). *Divan*. haz. Halil İbrahim Yakar. Konya: Palet Yay.
- Bâkî (1994). *Dîvân*. haz. Sabahattin Küçük. Ankara: TDK Yay.
- Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey (1998). *İstanbul'da Ramazan Mevsimi*. haz. Ali Şükrü Çoruk. İstanbul: Kitabevi.
- Birri (2000). *Manisalı Birri Mehmed Dede Hayatı, Eserleri, Edebî Şahsiyeti ve Dîvânı*. haz. Rasih Erkul. Manisa: Manisa Valiliği Yay.
- Cenab Şahabeddin (1994). *İstanbul'da Bir Ramazan*. haz. Abdullah Uçman. İstanbul: İletişim Yay.
- CEYHAN, Âdem (1997). *Bedr-i Dilşad'ın Murâd-Nâmesi C. I-II*. İstanbul: MEB Yay.
- Cezbî (2012). *Himmetzâde Ahmet Cezbî Divanı*. haz. Mahnaz Roohi Maleky. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Ü.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet (1981). "Rakîb". *Divanlar Arasında*. Ankara: Umran Yay.
- Emrâh (1332). *Dîvân*. Dersaâdet: [m.y.]
- Enderî (1959). *Divan*. haz. Mehmet Münir Enderi. İstanbul: Burhaneddin Erenler Matbaası.
- Enverî (2001). *Ümmî Divan Şairleri ve Enverî Divanı*. haz. Cemâl Kurnaz-Mustafa Tatçı. Ankara: MEB Yay.

- ERGİNLİ, Zafer-KARSLI, İlyas vd. (2006). *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kalem Yay.
- Erzurumlu Zihni (2001). *Divan*. haz. Muhsin Macit. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- FAROQHI, Suraiya (1997). *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*. çev. Elif Kılıç. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Fâzıl (2005). *Fâzıl Divanı (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme)*. haz. Mehmet Akif Duman. Yüksek Lisans Tezi. Sivas: Cumhuriyet Ü.
- Garîbî (1312). *Hâzâ Kitâb-ı Garîbî A'mâ Yûsuf Efendi el-Erbîlî*. [Bağdat]: Rıza Efendi Basmahanesi.
- Gelibolulu Mustafa Âli (1978). *Görgü ve Toplum Kuralları Üzerinde Ziyafet Sofraları (mevâidü'n-nefâis fî kavâidi'l-mecâlis)*. haz. Orhan Şaik Gökyay. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Giryân (2012). *Giryân Divanı*. haz. Evşen Yıldız. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Ü.
- Hafîd (2003). *Hafîd Divânı*. haz. Hacer Ünal. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Ü.
- Hamdullah Hamdi (1999). *Divan*. haz. Ali Emre Özyıldırım. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Hâmî (2008). *Hâmî Divânı*. haz. Âdem Altay. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Ü.
- Hikmetî (2006). *17. Yüzyıl Şairlerinden Hikmetî ve Divânı*. haz. Aysel Eğri. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Ü.
- Hikmetî (2012). *İsmail Hikmetî ve Divânı*. haz. Fatih Sona. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Ü.
- İbrahim Tırsî (2001). *İbrahim Tırsî ve Divân'ı (İnceleme-Tenkidli Metin)*. haz. Kadriye Yılmaz Orak. Yüksek Lisans Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Ü.
- KARAMAN, Fikret-KARAGÖZ, İsmail vd. (2006). *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Keykavus (1944). *Kabusname*. çev. Mercimek Ahmed. İstanbul: Maarif Vekaleti.
- KOÇU, Reşad Ekrem (1967). *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*. Ankara: Sümerbank Kültür Yay.
- KORTANTAMER, Tunca (1993). "17. Yüzyıl Şairi Atâyî'nin Hamse'sinde Osmanlı İmparatorluğunun Görüntüsü". *Eski Türk Edebiyatı Makaleleri*. Ankara: Akçağ Yay.

- Lebîb (2004). *Lebîb Dîvânı*. haz. Orhan Kurtoğlu. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Ü.
- LEVEND, A. Sırrı (1984). *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Mehmed Memdûh Paşa (1332). *Dîvân-ı Eş'âr*. İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı.
- Mîr Seyyid Nigârî (1301). *Divan*.
- Mislî (2011). *Mislî İsmâ'il Hakkı ve Divanı*. haz. Emrah Gökçe. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Ü.
- Mustafa Rûmî- Şeyh Geredeli- (1998). *Dîvân*. haz. Abdülkerim Abdulkadiroğlu- Mustafa Tatçı: Ankara.
- Nâbî (1997). *Dîvân C. II*. haz. Ali Fuat Bilkan. İstanbul: MEB Yay.
- Nâkâm (2012). *Nâkâm Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin)*. haz. Aslı Mert. Yüksek Lisans Tezi. Sivas: Cumhuriyet Ü.
- Nâzik (2011). *Nâzik Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin)*. haz. Yunus Gümüş. Yüksek Lisans Tezi. Malatya: İnönü Ü.
- Neccarzâde Rızâ (1262). *Hâtîmetü'l-Vâridât*. İstanbul: Matbaatü'l-Âmire.
- Nehcî (2003). *XVII. Yüzyıl Divan Şairi Nehcî: Hayatı, Eseri, Edebî Kişiliği ve Divanının Tenkitli Metni*. haz. Neslihan İlknur Koç. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Ü.
- Ne'vî (1977). *Divan*. haz. Mertol Tulum-M. Ali Tanyeri. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yay.
- Nigârî (2004). *Nigârî Dîvânı*. haz. Azmi Bilgin. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10638,nigar-i-divani-azmi-bilgin-pdf.pdf?0> [28. 04. 2016].
- Niyâzî (1209). *Dîvân*. Kahire: Bulak Matbbası.
- Nüzûlî (1331). *Dîvân-ı Mustafa Nuzûlî el-Kulavî*. Müellifi: eş-Şeyh Mehmed Emîn Tevfîk. İstanbul: Matbaa-i Ahmed Kâmil.
- Osman Sirâceddîn (1305). *Mecmû'a-i Hayâl-i Bâl*. Dersa'âdet: Mahmûd Beg Matbaası.
- PAKALIN, Mehmet Zeki (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. C. I*. İstanbul: MEB Yay.
- Rahmî-i Harputî (1996). *Divan*. haz.: Gönül Hatay Eren-Halil Erdoğan Cengiz. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Rûhî (1287). *Külliyât-ı Eş'âr-ı Rûhî-i Bağdâdî*.
- Sâbit (1991). *Bosnalı Alaeddin Sabit Divan*. haz. Turgut Karacan, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yay.

- Sâkıb (2003). *Mevlevîlikte Bir Hanedanlık Kurucusu Sâkıb Dede ve Dîvânı*. haz. Ahmet Arı. Ankara: Akçağ Yay.
- Salacıoğlu (2000). *Giritli Salacıoğlu Mustafa Celvetî Dîvân*. Mustafa Tatçı-Cemâl Kurnaz vd. Ankara: Akçağ Yay.
- Sâlık (1998). *Sâlık Efendi (Kasımpaşalı) Hayatı, Edebî Kişiliği, Dîvânı'nın Tenkitli Metni ve İncelemesi*. haz. Müzahir Kılıç. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Ü.
- Şehâbî (t.y.). *Divan*. haz. Cemâl Bayak. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10648,metinpdf.pdf?0> [30. 01. 2015].
- Senâ'î [t.y.]. *Dîvân-ı Hazret-i Şeyh 'Ali Senâ'î*. [y.y.]
- Seyyid Mustafa Râsim Efendi (2013). *Tasavvuf Sözlüğü (İstîlâhât-ı İnsân-ı Kâmil)*. haz. İhsan Kara. İstanbul: İnsan Yay.
- Sıdkî (2014). *Dîvân*. haz. Abdullah Eren. Ankara: Altınpost Yay.
- ŞEKER, Mehmet (1997). *Gelibolulu Mustafa 'Âlî ve Mevâidü'n-Nefâis Fî-Kavâidi'l-Mecâlis*. Ankara: TTK Yay.
- ŞENTÜRK, A. Atilla (1995). *Klasik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Rakîb'e Dair*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- ŞENTÜRK, A. Atilla (1996). *Klasik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Sûfî yahut Zâhid Hakkında*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Şevkî (2007). *Şevkî İbrahim Efendi Divânı (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin)*. haz. Esmâ Tezcan. Yüksek Lisans Tezi. Kütahya: Dumlupınar Ü.
- Şeyh Gâlib (1994). *Dîvân*. haz. Muhsin Kalkışım. Ankara: Akçağ Yay.
- Şûhî (2012). *Şûhî Bengîzâde Dîvânı ve Tahlili*. haz. Azime Çukurlu. Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Osmangazi Ü.
- UĞUR, Mücteba (1986). "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XXVIII (s.y.): 291-326*.
- ULUDAĞ, Süleyman (1995). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Marifet Yay.
- Verdî (2009). *Verdî Kâsım Dîvânı İnceleme-Metin*. haz. Armağan Zöhre. Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep: Gaziantep Ü.
- Yozgatlı Hüznî (2000). *Dîvân C. II*. haz. Mustafa Güneş. Yozgat: Yozgat Belediyesi Yay.
- Za'îfî (1993). *Rumelili Za'îfî Hayatı, San'atı, Eserleri ve Dîvânından Seçmeler*. haz. Kâmil Akarsu. İstanbul: MEB Yay.
- Zâtî (1841). *Süleyman Zâtî Dîvânı*. [y.y.]